

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

2006 - 5

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
dr. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdedacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), jhr. ir. D.L. Six (vice-voorzitter),
dr. W.S. van der Boor (interim-secretaris), dhr. A.P.P. Met
(penningmeester), drs. J.P.C.A. Hendriks, drs. C.J. van der Peet,
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog, dr. P.W.F. Brinkman,
drs. M. Krauwer, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Geert Medema Pronken op de ongunstigste locatie van de stad: de Delftse poort te Rotterdam	157
Carry Coppée Jan Mast, een Utrechtse beeldhouwer van grafmonumenten in de achttiende eeuw	172
Publicaties Frits Scholten, Sumptuous memories: studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture (recensie Jochen Becker)	193
Albert van Engelenhoven, Middeleeuwse huizen in Amersfoort (recensie G. Berends)	199
Summaries	199
Auteurs	200

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: A. van Swijndregt, Projectie van de Delftse poort
Rotterdam, 1765. Aquarel met de Delftse poort gezien vanaf de
Schie. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. V137-1)
Achterzijde: N.H. Kerk Wijhe, wandgraf voor Van Dedem, 1714 (foto
Carry Coppée 2006)

BULLETIN KNOB

Jaargang 105, 2006, nummer 5

Pronken op de ongunstigste locatie van de stad: de Delftse poort te Rotterdam

Geert Medema

In 1765 nam het stadsbestuur van Rotterdam het definitieve besluit de oude Delftse poort (gebouwd in 1542) wegens bouwvalligheid te slopen en te vervangen door een nieuw gebouw. Het nieuwe poortgebouw werd een prestigeobject, de uitdrukking van stedelijke en burgerlijke trots, gepositioneerd aan de belangrijkste land- en waterwegen naar het noorden. De poort werd gebruikt voor de controle van het inkomende en uitgaande verkeer en de invordering van stedelijke heffingen. Het gebouw had geen defensieve waarde meer maar een representatieve: de entree tot de welvarende en soevereine stad Rotterdam. Het stadsbestuur nam voor deze belangrijke opdracht dan ook haar toevlucht tot verschillende, goed gekwalificeerde adviseurs en experts, terwijl particuliere stedelingen zich door het indienen van plannen en projecten in de besluitvorming mengden. Ondanks een zorgvuldige voorbereiding, waarbij verschillende alternatieve projecten waren overwogen en deskundigen geraadpleegd, vertoonde de besluitvorming een grillig verloop, deels door de continue afweging van nieuwe adviezen en projecten maar ook door de praktische mogelijkheden van de gekozen bouwlocatie. Uiteindelijk werd de poort gebouwd naar het ontwerp van de architect Pieter de Swart (1709-1773). In dit artikel staat de bouwgeschiedenis van de Delftse poort centraal, met bijzondere aandacht voor de verschillende bewaard gebleven ontwerpen en projecten. Deze bouwgeschiedenis geeft inzicht in het scala aan bouwkundige specialisten die door overheidsbesturen werden geraadpleegd.¹

De poort in 1939: een stedenbouwkundig of schilderachtig ontwerp?

Eind jaren dertig van de twintigste eeuw was er sprake van verplaatsing van de Delftse poort.² Het Rotterdamse stadsbestuur had daartoe besloten op advies van de dienst publieke werken. Het gebouw belemmerde de verkeersontwikkeling en zou worden verplaatst in de as van de Delftse vaart. De toenmalige Rijkscommissie voor de Monumentenzorg had al ingestemd, maar de discussie was nog niet ten einde. M.D. Ozinga besteedde in zijn artikel over de architect De Swart aandacht aan de bouw- en ontwerpgeschiedenis van de Delftse poort en aan de ophanden zijnde afbraak en verplaatsing.³ Hij reageerde daarin op een artikel van stadsingenieur E.J. de

Maar, die verantwoordelijk was voor het verkeersplan, waarvan de verplaatsing van de poort een onderdeel vormde.⁴ Beiden baseerden hun argumenten voor en tegen de verplaatsing op de bouwgeschiedenis en op de architectuur van het gebouw. Het mag niet verwonderen dat beiden tot geheel andere conclusies kwamen.

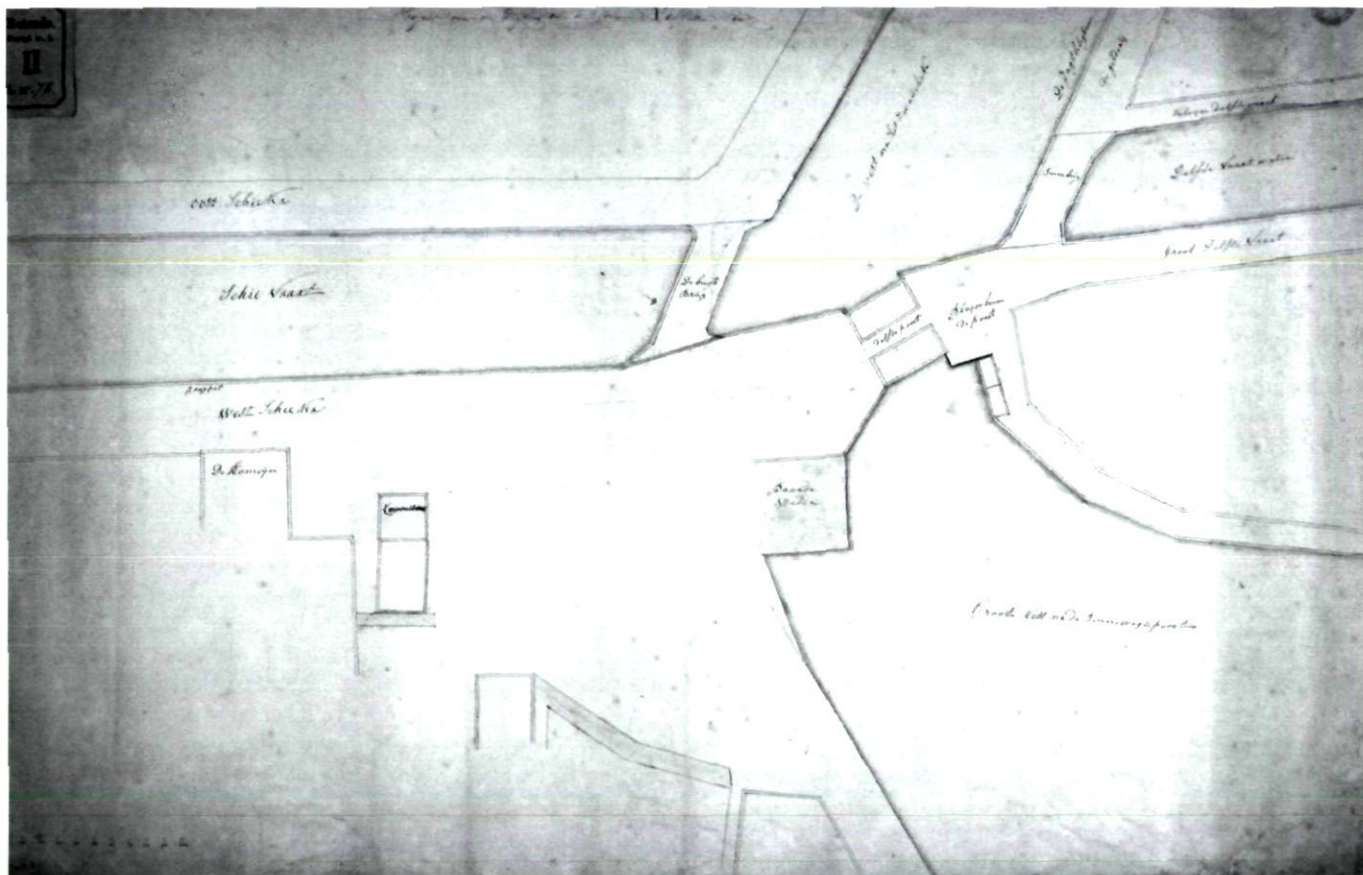
In zijn artikel beargumenteerde De Maar dat het de 'barokke' architectuur van de poort ontbrak aan een juiste stedenbouwkundige omgeving omdat deze niet was gebouwd op een zichtas: "Hierdoor scheen de poort het karakter te krijgen van een monument of juist van een plastiek, geplaatst in een willekeurige ruimte".⁵ Hij verwees naar de bouwgeschiedenis waarbij het stadsbestuur had overwogen en uiteindelijk besloten de poort te bouwen in de as van de Schie en de Delftse vaart. Hierdoor zou de poort vanaf deze belangrijke vaarwegen al van verre zichtbaar zijn. Dit plan werd echter in 1767 door omstandigheden waarop hierna wordt ingegaan, verlaten. Ozinga weerlegde de stelling dat de poort niet op de meest geschikte locatie was gebouwd. Hij verwees naar een memorie van architect De Swart, die zich ten stelligste had gekeerd tegen de bouwlocatie in de as van de Schie. De architectuur van De Swart was juist aangepast aan 'een schilderachtige doch voor alles vrije ligging' waarop de poort tot die tijd had gestaan, op een plaats terzijde van de grote vaarwegen die de westelijke kades, de belangrijkste landverkeerswegen ter plaatse, met elkaar verbond.⁶ Ozinga kon echter geen invloed meer uitoefenen op de gang van zaken: het besluit tot verplaatsing stond al vast. Het bombardement van Rotterdam in de meidagen van 1940 beschadigde het al gedeeltelijk afgebroken poortgebouw dusdanig, dat tijdens de planvorming rondom de wederopbouw herstel niet werd overwogen. De discussie tussen De Maar en Ozinga vertoont duidelijke parallellen met de soms heftige discussies die vanaf 1762 in het stadsbestuur en daarbuiten werden gevoerd omtrent de bouw van de poort. Juist de te kiezen bouwlocatie speelde een niet te onderschatten rol. Het is niet verwonderlijk dat de achttiende-eeuwse besluitvorming omtrent de poort in de twintigste eeuw argumenten verschaftte voor voor- en tegenstanders van een eventuele verplaatsing. Er was sprake van een zekere manipulatie van de visie op de bouwgeschiedenis, waardoor uiteindelijk geen van beide partijen recht deed aan de dynamiek van het bouwproces.

Een nieuwe poort

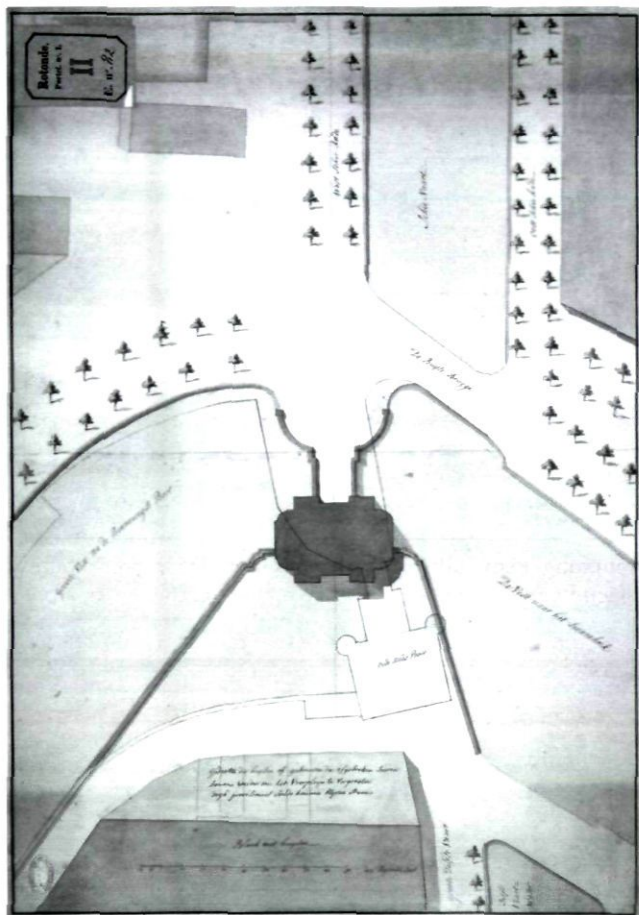
De burgemeesters rapporteerden op 6 december 1762 namens de fabrieksmeesters, de vroedschap, dat de Delftse poort zo bouwvallig was dat nieuwbouw moest worden overwogen.⁷ De vroedschap stelde een onderzoekscmissie in, bestaande uit de regerende burgemeesters, de fabrieksmeesters en de rekenmeesters. Deze keuze lag voor de hand: de genoemde ambtsdragers waren bij het dagelijks toezicht over de stedelijke gebouwen en werken en de financiën betrokken. Zij lieten vrijwel direct een plan opstellen door stadsbouwmeester Ary van Aken (ca 1702-1772). De stadsbouwmeester worstelde met de plaatsing van de poort.⁸ Het stadsbestuur betrok daarom vrijwel direct de Haagse architect De Swart bij het bouwproject die de plannen van Van Aken verwierp en een eigen voorstel tekende.⁹ Op basis van dit ontwerp, met een berekening van kosten en een voorstel voor de bouwlocatie, rapporteerde de commissie al op 29 december 1762 aan de vroedschap.¹⁰ De vroedschapsleden droegen de commissie op de opbouw van de poort verder voor te bereiden.¹¹ Op 21 mei 1764 werd deze commissieopdracht door de vroedschap herhaald en bevestigd.¹² In de tussentijd werden alternatieve pro-

jecten vervaardigd, waarvan er een op 28 januari 1765 aan de vroedschap werd voorgelegd. De commissie adviseerde de vroedschap dat van al deze projecten, dat van de stadsbouwmeester Van Aken en de architect De Swart zowel voor wat betreft de opbouw als de plaatsing de voorkeur moest krijgen.¹³ Feitelijk was het een project van De Swart en had Van Aken vooral een adviserende en assisterende taak. Vanwege zijn prominente positie binnen het Rotterdamse stadsbouwbedrijf – hij was daarbinnen de eerste ambtenaar – was het ondenkbaar hem niet bij de planvorming te betrekken of hem de eer daarvoor te onthouden.

Twee aspecten speelden bij de besluitvorming een rol: allereerst natuurlijk de architectuur van het nieuwe gebouw. Hiervoor dienden diverse ontwerpers een plan in. De poort moest de welvaart en macht van de stad voor de bezoekende vreemdelingen verbeelden. Wellicht belangrijker nog dan de architectuur van het gebouw was de plaatsing in de ruimtelijke structuur. De poort moest optimaal geplaatst worden zodat de doorgang eenvoudig was te passeren. De representatieve functie van de poort vereiste bovendien dat het gebouw vanuit de stad en daarbuiten goed zichtbaar was, zodat de architectuur ervan door de bezoekende vreemdeling genoten kon

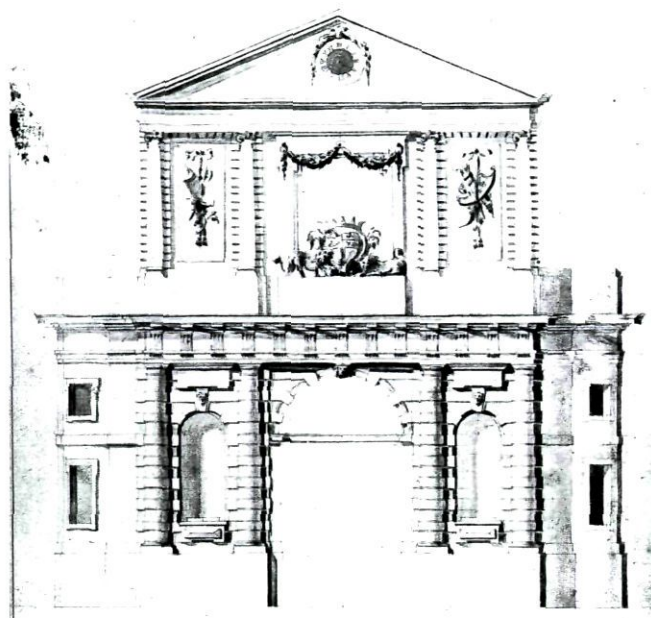
Afb. 1. Ary van Aken (toegeschreven), plattegrond van de Delftse poort en omgeving, ca. 1763. Deze plattegrond toont de situatie bij de Delftse poort. Links de Rotterdamse Schie, die vanuit het noorden naar de stad toestroomt, rechtsonder het water van de stadsgrachten en rechtsboven het water van de Delftse vaart met daarover de zogenaamde Galerijbrug. Dit is waarschijnlijk een van de projecten die aan De Swart werden voorgelegd en door hem verworpen. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-896-5)

Afb. 2. Pieter de Swart (toegeschreven), plattegrond van de Delftse poort en omgeving, ca. 1764. Deze plattegrond toont de uitbouw van de poort in de stadsgracht, waarbij een groot binnenplein werd gecreëerd. Hiervoor zou volgens de toelichting op de kaart zelfs een gedeelte van de nabijgelegen bebouwing worden gesloopt. Het poortgebouw ligt in de as van de Schiekade (boven). De contouren van het oude poortgebouw zijn ook zichtbaar. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-900)

worden. De Delftse poort vormde immers de belangrijkste toegang van de landzijde naar de stad. Het oude poortgebouw stond echter op een zeer lastig punt, in de noordelijke punt van de zogenaamde stadsdriehoek van Rotterdam, op een kruising van landwegen en waterwegen. De Swart beschreef het als een 'bisarren hoek'. Een plattegrondtekening uit circa 1763 toont het probleem waarvoor het plan een oplossing moest vinden (afb. 1 en 2). Het moest niet alleen voorzien in een poortgebouw, maar ook in aanpassingen in de directe omgeving: een sluisje tussen de stadsgracht en het Schiewater, bruggen over de stadsgracht en de Schie en nieuwe kademuuren. De architect moest bovendien rekening houden met de verkeerscirculatie op het land en te water.

In het plan van De Swart en Van Aken werd de poort ten opzichte van de oude locatie verder in de Singelgracht en meer westwaarts opgebouwd, "hetwelk van dat effect zijn zoude, dat de te zette poort een fraaije parade soude maken

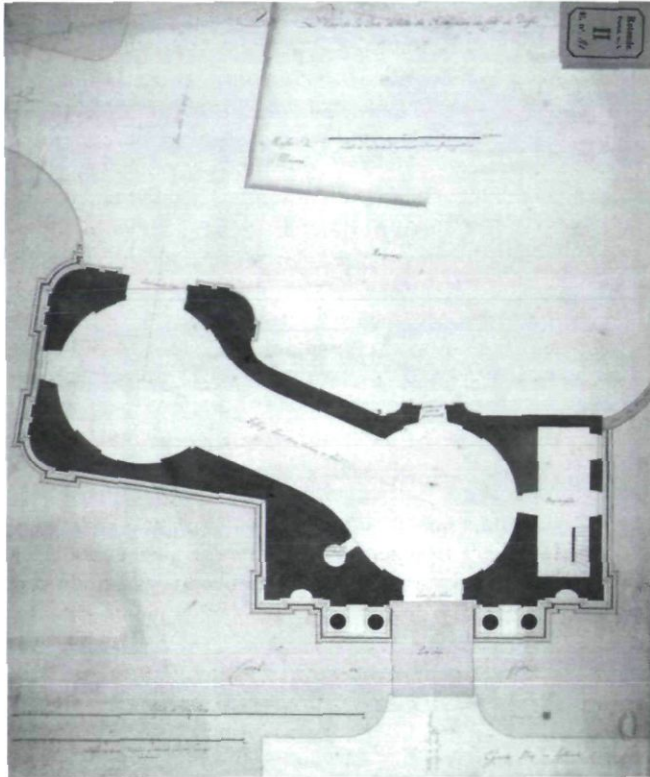

Afb. 3. Pieter de Swart (toegeschreven), ontwerp-tekening voor de landzijde van de Delftse poort te Rotterdam, uitgevoerd ontwerp, ongedateerd, circa 1765. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam)

van de kant van de Schie, en van binnen in de stad wel soo een avantageus aansien niet zoude formeeren als van buiten, waar egter een plein van omtrent een groote 80 voeten aldaar soude verkrijgen, waardoor sekerlijk zeer veel inconveniënten soude werden weggenomen".¹⁴ Plaatsing van de poort op de rijweg van de westelijke Schiekade en de creatie van een ruim plein aan stadszijde gaf manoeuvreerruimte voor het verkeer van en naar de stad. Het plein isoleerde het gebouw van de nabijgelegen huizen en gaf de mogelijkheid de architectuur van de stadszijde van enige afstand te beschouwen (afb. 2). De poort was vanaf de Delftse vaart niet zichtbaar omdat zij voor het grootste gedeelte aan het zicht werd onttrokken door de gevelwand van de huizen langs de vaart. Leden van het stadsbestuur vonden dit waarschijnlijk vanaf het eerste begin een gebrek. Voor het poortgebouw waren twee alternatieve ontwerpen gemaakt: één met een torenbekroning en één met een plat dak. De commissie had een voorkeur voor het laatstgenoemde ontwerp (afb. 3). In een berekening gedateerd 28 november 1764, werden de bouwkosten op 76.000 gulden begroot.¹⁵ De vroedschap volgde de voorkeuren van de commissie en stemde met het project in.

Een Franstalig alternatief

Zoals hierboven vermeld, was er een aantal alternatieven voor het project van Van Aken en De Swart gepresenteerd. Van een project zijn twee plattegronden, twee opstandtekeningen en een kostenberekening bewaard (afb. 4 en 5). De berekening en de bijschriften zijn in het Frans gesteld, terwijl de maatvoering op de schaalstukken is aangegeven in Toises (een Franse lengtemaat) en in Ionische en Dorische modulen. Dit

Afb. 4. Bartholomé(e) Robert Bourdet (toegeschreven), Plan de la porte de ville de Rotterdam du côté de Delft, ca 1763. Dit Franstalige plan wordt niet specifiek in de notulen betreffende de Delftse poort vermeld. Van de plattegrondtekening zijn twee exemplaren bewaard gebleven. Aan de bovenzijde een schaalstok in Ionische modulen en aan de onderzijde een met een schaalverdeling in Toises en een in Dorische modulen. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-899)

plan kan in verband worden gebracht met Bartholomé Robert Bourdet (1720-1799).¹⁶ Deze Franse architect had zijn opleiding gevolgd aan de Académie Royale d'Architecture. Hij werkte in de jaren zestig van de achttiende eeuw als waterbouwkundig ingenieur in de Republiek.¹⁷ In 1763 maakte hij een ontwerp voor een nieuw stadhuis voor Rotterdam op de hoek van Blaak en de Leuvehaven. Van dit niet uitgevoerde plan is in het Rotterdams gemeentearchief een 'analyse' bewaard, waarin de architect toelichting gaf op zijn (tot nu toe onvindbare) ontwerp tekeningen.¹⁸ Het is aannemelijk dat Bourdet tegelijkertijd gevraagd is een ontwerp te leveren voor de Delftse poort, de plannen dateren waarschijnlijk uit 1763-'64.

Het project presenteert een alternatieve oplossing voor het probleem van de plaatsing van de poort. Aan de stadszijde ligt de poortdoorgang in het verlengde van de westelijke kade langs de Delftse vaart terwijl de landzijde uitkomt op de rijweg aan de westkant van de Schie. De doorgangen sluiten dus aan op de hoofdwegen. In dit plan bepaalt het gebouw ook het aanzien van het stadsbeeld. Dit is een indicatie dat het stadsbestuur en architecten er naar streefden een oplossing te vinden voor de 'onzichtbaarheid' van de poort vanuit de stad.

Afb. 5. Bartholomé(e) Robert Bourdet (toegeschreven), Elevation extérieure de la porte de Delft à Rotterdam, ca 1763. Ontwerp voor gevel aan de landzijde. Op de schaalstokken de maten in Toises en in Dorische modulen. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-903-1)

In het project van De Swart en Van Aken was geen goed zicht op de poort mogelijk vanwege de bebouwing langs de Delftse vaart. Het Franse project geeft een oplossing, maar schept direct nieuwe bezwaren. De verspringing tussen de assen van de Schiekade en de Delftse vaart wordt in het poortgebouw opgevangen. Hiervoor zijn intern twee scherpe bochten nodig. Dit levert bij fortificatiewerken een voordeel op, namelijk het onderbreken van de rechte schootsbaan, maar is zeer hinderlijk in een civiel poortgebouw dat veel verkeer afwikkelt. Een tweede nadeel van het ontwerp is de noodzakelijke integratie van het gebouw in een stadswal. De gevel aan de landzijde is immers veel breder dan de geveltekening doet vermoeden: links van de ingang ligt het blinde muurwerk van de poort vol in het zicht waardoor een onevenwichtig beeld ontstaat, zeker als het vanaf het water wordt bekeken. Integratie in de stadsmuren was op deze locatie onmogelijk en niet gewenst.¹⁹ De onderzoekscommissie zal het plan, ondanks de aantrekkelijk vormgegeven gevels, vrijwel direct hebben afgewezen.

Een stralend middelpunt

Ondanks de definitieve bouwopdracht van 28 januari 1765 waren de beraadslagingen binnen de commissie en de vroedschap niet ten einde. De burgemeesters ontvingen in het voorjaar van 1765 een memorie van Adriaan van Swijndregt (1697-1780), in de notulen aangeduid als 'burger' van de stad en werkzaam als schilder en aquarellist.²⁰ Van Swijndregt had in 1760 een geschilderd voorstel gemaakt voor een doorbraak

achter de Laurenskerk, met een groot met bomen beplant stadsplein omgeven door gevelwanden van huizen in een gelijkvormige architectuur.²¹ Het is niet duidelijk of hij bij het indienen van een plan voor de Delftse poort zelf initiatief nam of daartoe door stadsbestuurders of geïnteresseerde burgers was verzocht. In zijn memorie deed Van Swijndregt de suggestie de poort te plaatsen in de as van de Schie. Het gebouw was dan van ver buiten de stad zichtbaar en kreeg een betere werking in het stadsbeeld, omdat de poort niet langer achter de gevelwand langs de Delftse vaart verborgen lag. Volgens het stadsbestuur was zijn plan niet bedoeld "om daardoor te corrigeren de fouten van het vorige emplacement van den architect De Swart off om de critiques die daarop zouden worden gemaakt te ontwijken, maar omdat men zig verbeelde, dat het emplacement over de Schie, het gebouw beter zoude doen brilleren, en het inkomen in de stad rianter en gemakkelijker maken, met deze avantage dat men de poort op die plaats van binnen en van buiten zoude kunnen zien".²² In het plan van Van Swijndregt lag het gebouw op een groot plein, waardoor het verkeer voldoende mogelijkheden had tot manoeuvreren. Hoewel de kern van zijn betoog neerkwam op de verbeterde zichtbaarheid van het bouwwerk, voorzag Van Swijndregt dus ook in argumenten met betrekking tot de verbetering van de verkeersdoorstroming. Hij zette zijn plan kracht bij met een plattegrond en twee aquarellen met de aanzichten

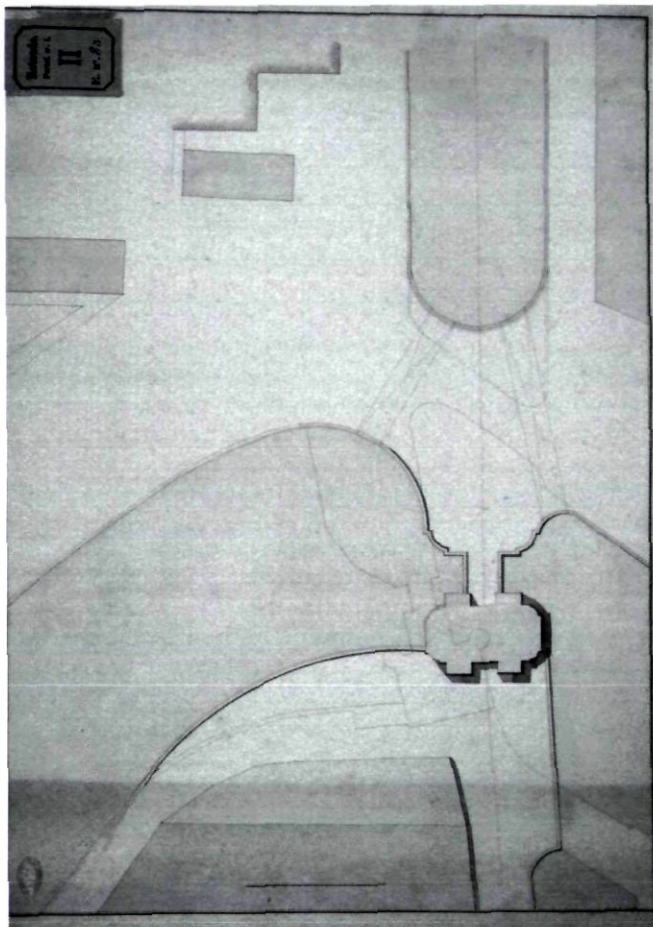

Afb. 6. A. van Swijndregt, projectie van een eenvoudige Delftse poort, 1765. Aquarel met de Delftse poort gezien vanaf de Delftse vaart, in tegenstelling tot het project van De Swart was de Delftse poort in de voorstellen van Van Swijndregt wel zichtbaar vanuit de stad en kwam daarmee aan een uitdrukkelijke wens binnen het stadsbestuur tegenmoet. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. V137-II)

(afb. 6 en 7). De aquarellen tonen de poort als een stralend verlicht middenpunt, een bakem voor de bezoekende reizigers. Van Swijndregt bracht de burgemeesters en de commissie heftig aan het twijfelen. Zij legden het voorstel voor aan De Swart die in een uitvoerige memorie van 26 juni 1765 de argumenten van Van Swijndregt trachtte te weerleggen.²³ De Swart zette uiteen dat hij bij zijn plan uitging van de westelijke Schiekade, waarover het meeste verkeer naar de poort aankwam. Het was vanzelfsprekend om de poortdoorgang op die as te plaatsen. De door hem gekozen locatie maakte de creatie van een plein aan de stadzijde mogelijk ten behoeve van het in- en uitrijden. Voordeel was bovendien dat tijdens de bouwwerkzaamheden weinig overlast werd veroorzaakt aan de scheepvaart op de Schie. Ook de bouwkosten waren lager. Na deze korte opsomming van de voordelen van zijn eigen plan, uitte De Swart bezwaren tegen de voorstellen van Van Swijndregt. Geen enkele kundige architect zou overwegen om een *landpoort* te plaatsen in de as van een *waterweg*. Dit druiste geheel in tegen het karakter van het gebouw en was ongepast. De Swart refereerde hiermee losjes aan de vereisten die zijn Franse leermeester Jacques-François Blondel (1704-1773) aan de architectuur stelde, in het bijzonder dat van de *convenance*. Convenance is een complex begrip. Het is een systeem, dat alle voorwaarden van een opdracht in het ontwerp een plaats en ieder gebouw een eigen specifiek

Afb. 7. A. van Swijndregt, projectie van een Delftse poort met een hoge opbouw, 1765. Aquarel met de Delftse poort gezien vanaf de Schie. De kracht van deze tekening was groot genoeg om de bezwaren van de prominente architect De Swart tegen plaatsing in de as van de Schie te negeren. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. V137-I)

Afb. 8. Pieter de Swart (toegeschreven), ontwerp voor de plaatsing van de Delftse poort, 1765. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-901)

karakter geeft. Het vereist dat de architectuur wordt geschikt naar de functie, het nut en de status van het gebouw.²⁴ De argumentatie van De Swart paste binnen deze theorie, maar hij verwees er in zijn memorie niet rechtstreeks naar.

De Swart betoogde verder dat het zicht op de poort van de stad in werkelijkheid niet zo fraai werd als de voorstelling van Van Swijndregt suggereerde. Er ontbrak ruimte voor een ruim binnenplein, waardoor het voordeel voor het verkeer verviel.²⁵ De bezwaren van de architect legden echter onvoldoende gewicht in de schaal. De commissieleden stemden met een meerderheid van zes tegen vier voor het plan van Van Swijndregt.²⁶ De vroedschap besloot daarop het bouwbesluit aan te passen.²⁷ De Swart liet aantekenen dat dit besluit tegen zijn advies inging, maar vervaardigde toch een ontwerp voor de nieuwe bouwlocatie op de as van de Schie (afb. 8).²⁸ Aan de buitenzijde werd een groot plein gecreëerd, met daaronder overwelfde passages voor de scheepvaart. Opvallend genoeg uitte niemand bezwaar tegen het feit dat het gebouw op de nieuwe locatie een permanente hindernis zou opleveren voor het scheepvaartverkeer over de Schie. Het wordt niet door het stadsbestuur overwogen en evenmin door De Swart in zijn

memorie aangehaald. Kennelijk hechtte het stadsbestuur op dat moment vooral belang aan de werking van het gebouw in de stedelijke ruimte.

Op het moment dat de discussie over de plaatsing van de poort naar aanleiding van de memorie van Van Swijndregt werd geopend, stelde de Rotterdamse aannemer, houtkoper en architect David van Stolk (1692-1770) een aantal alternatieve ontwerpen voor de poort op. Volgens zijn toelichting, gedateerd 26 juli 1765, waren deze geschikt om aan "het gezicht in de stad, en buiten aan de Schie, en aan beide zijde te voldoen, maar ook het gebruik en berijde van de beide straatwegen langs de Schie leggende even gemakkelijk te maken".²⁹ De toelichting verwijst naar een tekening van de locatie waar de poort moest worden opgetrokken, die niet is bewaard. Het is niet duidelijk waarom Van Stolk zijn ontwerpen maakte, maar gezien de datum was het mogelijk een uitwerking van het project van Van Swijndregt. Er is geen opdracht vanuit het stadsbestuur bekend. Feitelijk waren geen andere projecten nodig: het stadsbestuur had weliswaar de locatie gewijzigd, maar de keuze van het ontwerp van het poortgebouw van De Swart stond niet ter discussie.

Verzakkende fundamente

Nadat de plek van de poort definitief was bepaald op de as van de Schie, werden in 1765 de werkzaamheden aanbesteed. Tekeningen en bestekken voor de bouw en een kostbaar houten model waren inmiddels vervaardigd. In september 1766 begon de afbraak van de oude poort.³⁰ De aannemers vingenspoedig hierna met de aanleg van de fundamente voor de nieuwe poort aan. De stadsbouwmeester Van Aken en diens assistent Aart Kool (†1802) controleerden de werkzaamheden dagelijks, terwijl De Swart op gezette tijden naar Rotterdam kwam.

Tijdens de bouwwerkzaamheden bleek de overname van de voorstellen van Van Swijndregt een grote vergissing. De grondgesteldheid ter plaatse was zo slecht, dat het bouwen op een locatie waar voorheen alleen maar water was geweest, grote problemen veroorzaakte. Na aanhoudende geruchten over verzakkende fundamente besloten de burgemeesters in februari 1767 het opgetrokken werk door een onafhankelijke deskundige te laten inspecteren.³¹ Niet lang daarna werd het onderzoeksrapport van de Contrarolleur Generaal der Hollandse fortificatiën Jacob Pierlinck (†1782) en ingenieur Cornelis van der Graaff (1734-1812) in de burgemeestersvergadering besproken.³²

In de memorie van 26 februari 1767 gaven de ingenieurs aan waarom het werk niet voldeed. Het grootste probleem lag in de basis: de heipalen waren verkeerd ingeheid en niet goed met elkaar verbonden. Zij verbaasden zich over de gekozen aanpak en twijfelden er niet aan "of zoo menige kundige aquatique bouwmeester, als er in dit land gevonden word, zal niet een oogenblik hesiteren om te advoueren dat er bij vervolg geen hoop van succes tot het bouwen van de geprojecteerde poort met den aankleven van dien overblijft".³³ De keuze voor een gefaseerde uitvoering, om tijdens de bouw

ruimte te laten voor het scheepvaartverkeer en niet in een keer de bouwplaats af te dammen, had evenmin een goede uitwerking. Het betekende dat sommige fundamentsbogen al gereed waren voordat de fundamenteën op andere plaatsen waren gelegd. Heiwerk beschadigde het reeds gemetselde werk terwijl de gemetselde bogen het muurwerk uit het lood drukten, omdat de contrabogen nog niet waren aangelegd. De bevindingen met betrekking tot de slechte staat van het werk werden bevestigd door de onderzoekingen door De Swart en later ook door Cornelis Rauws (1736-1772), mededirecteur van het Amsterdamse stadsbouwbedrijf, die door de fabrieksmeesters om advies was gevraagd.³⁴ Mogelijk twijfelden de fabrieksmeesters aan de bevindingen van de ingenieurs omdat stadsbouwmeester Van Aken een geheel afwijkende beoordeling van de problematiek gaf. Hij ging dwars tegen de bevindingen van Pierlinck, Van der Graaff en De Swart in, die hem verantwoordelijk hielden voor de gerezen problemen. Van Aken verbaasde zich over de toon van de memories, waarin het leek te gaan om een project “daar t gansche landt aanhangt”.³⁵ De ingehuurde deskundigen maakten volgens hem veel misbaar over relatief onbelangrijke zaken, die dan misschien geen schoonheidsprijs verdienden, maar eenvoudig en met geringe kosten waren te verhelpen. Van Aken bagatelliseerde de problemen, maar zijn visie, nota bene van de eerste ambtenaar binnen het stedelijke bouwbedrijf, speelde in het hierop volgende besluitvormingsproces geen rol. Van Aken's memorie werd niet eens aan de vroedschap gepresenteerd.³⁶ Dit is verklaarbaar: Rauws had de bevindingen van Pierlinck, Van der Graaff en De Swart inmiddels gestaafd. Gezien de aard van de rapportages die door de burgemeesters namens de commissie aan de vroedschap werd voorgelegd, werd de commissie uitgebreid met de vijf oudste vroedschapsleden. Deze nieuwe commissie kreeg het mandaat de bouw verder te begeleiden. Zij mochten daarbij de plannen geheel laten aanpassen, maar de vroedschap behield het laatste woord.³⁷ De commissie besloot de uitgevoerde werken te verwijderen en opnieuw te beginnen.

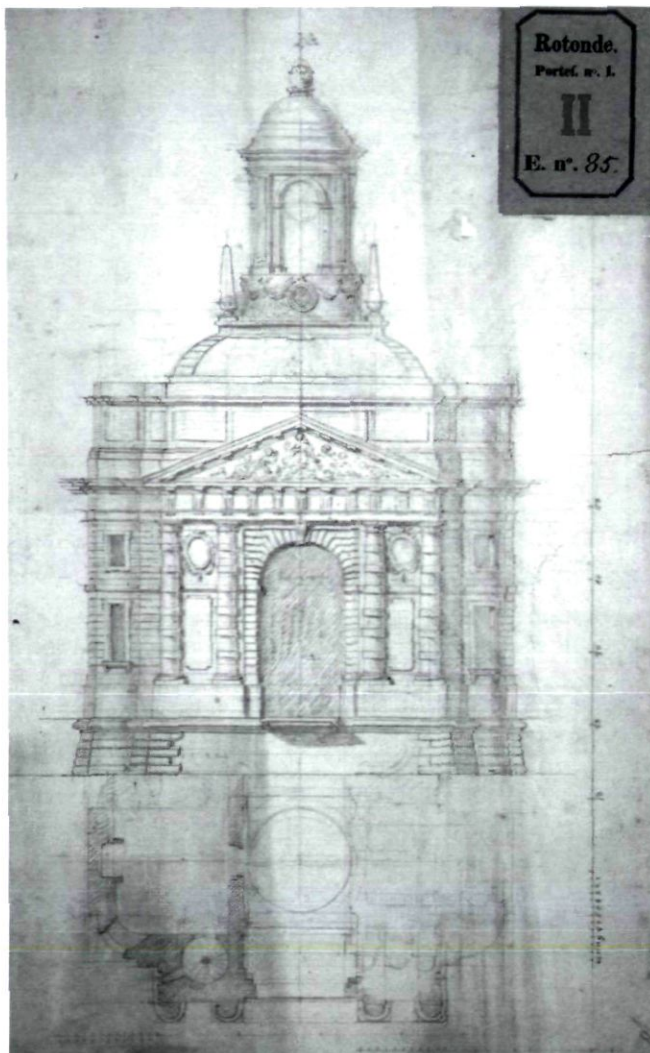
De bouw onder leiding van ingenieurs

Na het besluit de bestaande werken weer af te breken lag de planvorming in feite weer geheel open. Het was gedaan met de betrokkenheid van de stadsbouwmeester en de meesterknecht.³⁸ De burgemeesters en fabrieksmeester waren door de vroedschap gevraagd om te zien naar een geschikte persoon om naast De Swart het toezicht op zich te nemen. Pierlinck en Van der Graaff leken daarvoor geschikt. De keuze voor ingenieurs als adviseurs is niet verwonderlijk. Zij vormden de enige beroepsgroep die een enigszins systematische, wetenschappelijke en theoretische opleiding tot bouwkundige had doorlopen, die bovendien in de praktijk was getoetst.³⁹ De ingenieurs werkten immers als bouwkundigen in dienst van het Staatse leger, waardoor zij zeer brede ervaring konden opdoen. Volgens de directeur-generaal der genie Carel Diederic Du Moulin (1727-1793) had de volmaakte ingenieur “een tamelijke uijtgestrekte kundigheid in alle zo bespiegelende

als beoeffenende wis- en natuurkundige wetenschappen in 't algemeen en van de meet-, werktuig- en waterweegkunde in 't bijzonder; voords van de burgerlijke en waterbouwkunde, met eene ten minsten oppervlakkige kennis van de daartoe benodigde ambachten”.⁴⁰ Hierbij merkte hij direct op dat bij gebrek aan een centrale opleiding de bekwaamheid van ingenieurs onderling sterk kon verschillen: “dat zij [de ingenieurs] in veele takken eerst laat, in andereen nooit ervaren worden, vooral daar de beoeffening van verscheiden afhangt van toevalligheden”.⁴¹ Desondanks stond de bouwtechnische expertise van de ingenieurs Pierlinck en Van der Graaff goed bekend. De stad Rotterdam kon betrekkelijk eenvoudig beschikken over ingenieurs die werkten aan de Hollandse fortificatiën omdat zij zitting had in het provinciebestuur. Ook andere steden maakten van de ingenieurs gebruik.⁴²

Nadat Pierlinck en Van der Graaff ook inhoudelijk bij het bouwproject betrokken raakten, werd De Swart – tijdelijk – naar de achtergrond gedrongen. De ingenieurs kregen de opdracht het bouwproject van de Delftse poort nogmaals te onderzoeken.⁴³ Zij bekeken op welke locatie de poort voor zo min mogelijk kosten kon worden opgericht. Op 13 juli 1767 kregen de burgemeesters het rapport overhandigd, waarin de ingenieurs zich verbaasden over de gang van zaken: “het is kwaalijk te gelooven dat er van den beginne af aan een wel beraisonneerde intentie is geweest om hier sulc een pragtig werk te maaken, seekerlijk heeft den Iver en kundigheid van den architect daartoe gecontribueerd, zonder veel op het emplacement en de daaruijt profluerende gevolgen te denken”.⁴⁴ Zij hadden het terrein van de Delftse poort opnieuw gekarteerd, omdat zij geen vertrouwen hadden in de opmetingen van Van Aken of De Swart en beoordeelden de alternatieve bouwlocaties. Zij onderschreven de door Van Swijndregt geconstateerde tekortkoming in het originele plan van De Swart waarbij de poort iedere werking in het stadsbeeld miste. Bovendien waren zij niet overtuigd dat het door De Swart geprojecteerde binnenplein voldoende ruimte bood voor de verkeersdoorstroming. De bouw in de as van de Schie bood de mogelijkheid voor de aanleg van twee ruime pleinen aan beide zijden van de poort, terwijl het gebouw zichtbaar was vanuit de stad.⁴⁵

De ingenieurs verklaarden dat als zij zonder meer de meest gunstige positie konden kiezen, zij de voorkeur zouden geven aan de bouw in de as van de Schie. Het kritiekpunt dat het karakter van een landpoort zich met een dergelijke plaatsing niet liet verenigen – daar ijder de mond vol van heeft – was dus voor de ingenieurs van geen belang. De slechte kwaliteit van de bouwgrond, die werd bevestigd door de vele verzakte huizen en gebouwen in dit deel van de stad, maakte de locatie echter ongeschikt. Pierlinck en Van der Graaff gaven dan ook het advies de poort te bouwen op de plek van zijn voorganger.⁴⁶ Het is opvallend dat de ingenieurs feitelijk een traditioneel en ambachtelijk advies gaven: de deugdelijkheid van de bouwgrond van de oude locatie had zich immers al bewezen. Juist vanwege hun achtergrond kon verwacht worden dat zij er niet voor terugdeinsden de beschikbare technische en wetenschappelijke kennis toe te passen om de poort op iede-

Afb. 9. Pieter de Swart (toegeschreven), schets voor de Delftse poort, ca. 1767. De plattegrond van de poort komt overeen met de eerdere plannen van De Swart. De opbouw van de verdieping is hier echter door een koepelbekroning vervangen. Het is daarom mogelijk dat deze tekening de door Pierlinck en Van der Graaff gewenste vereenvoudiging van het project laat zien, waarvoor De Swart een schetstekening zou hebben vervaardigd. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-904)

re, door het stadsbestuur gewenste locatie te bouwen. De ingenieurs adviseerden niet alleen over de plaatsing maar ook over de architectuur van het nieuwe poortgebouw. Zij verwonderden zich over de grootte van het gebouw dat door De Swart was ontworpen en door het stadsbestuur was goedgekeurd. Niet alleen betekende dit een te grote belasting voor de heipalen en de bouwgrond, het was in de ogen van de ingenieurs ter plaatse ook ongepast. Het gebouw stond “te pronken in de slegtsten hoek van de stad, alwaar zelfs geen medioquer gebouw omtrent is”.⁴⁷ Aan de goedkeuring van dit plan lag geen beredeneerd besluit ten grondslag. Pierlinck meldde dat De Swart deze bezwaren onderschreef en zelfs al een ontwerp-schets voor een kleiner “voor de situatie eigentlijk” gebouw

had gemaakt.⁴⁸ Wellicht betreft dit de schets van de Delftse poort op een zelfde plattegrond maar zonder verdieping. Dit alternatieve project voorzag in een koepelbekroning met een torenopbouw (afb. 9). Waarschijnlijk werd de plattegrondvorm gehandhaafd, zodat de bestekken en de bouwtekeningen deels konden worden gebruikt of eenvoudig aangepast.

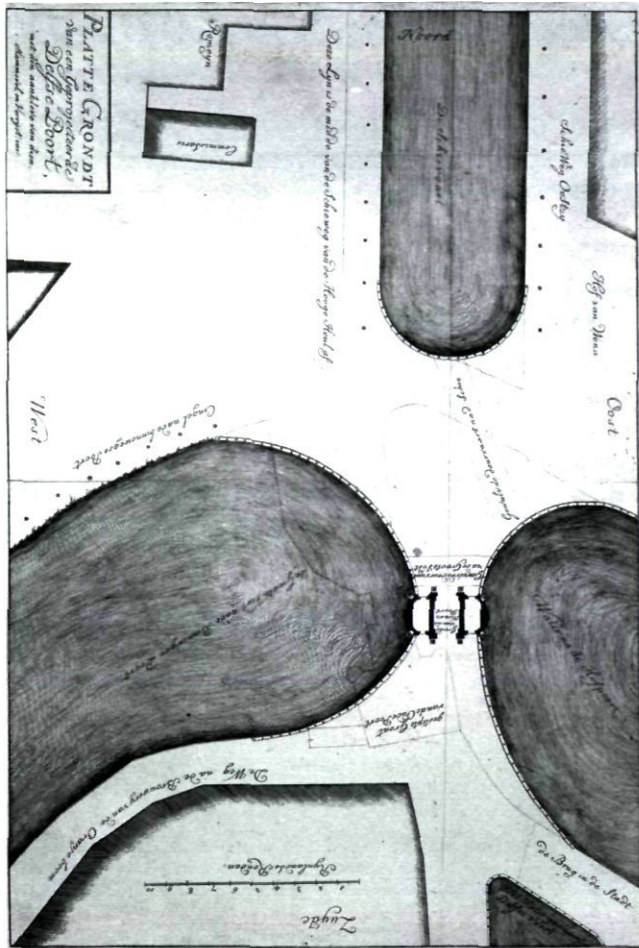
De commissie schaarde zich weliswaar achter de voorstellen van Pierlinck en Van der Graaff, maar liet de nauwelijks verholten kritiek op de besluitvorming niet onbeantwoord. Zij zette uitvoerig uiteen hoe zorgvuldig deze was geweest. Men had getracht de “situatie van de oude poort” te corrigeren door met “verscheide luiden van tijd tot tijd” te overleggen. Het project van De Swart was kritisch beoordeeld, waarbij vergelijkbare bezwaren door de commissie waren geuit. De architect had deze met overtuiging weerlegd. Na deze apologie van het stadsbestuur als geheel en de commissieleden in het bijzonder stemde de vroedschap in met de nieuwe plannen voor de poort.⁴⁹ Pierlinck en Van der Graaff konden voortgaan met de voorbereiding van de bouw van het kleinere project, waarvoor De Swart de tekeningen maakte.

Het plaatselijke bouwvak reageert

Op het moment dat de problemen rondom de fundering duidelijk werden brachten de Rotterdamse bouwbazen Pieter Hammevel en Gerrit Verrijst hun visie op het bouwproject van de Delftse poort uit, bestaand uit een tweetal tekeningen en een “kort bericht en verklaring”. Net als Van Swijndregt en Van Stolk reageerden ook nu particuliere burgers op de planvorming door de stedelijke overheid. Zij waren daartoe verzocht door een voornaam man, wiens identiteit niet werd verhuld. Niet langer wilden de aannemers ‘ledige toekijkers’

Afb. 10. P. Hammevel, G. Verrijst, project voor de Delftse poort, 1767. De bouwbazen Hammevel en Verrijst publiceerden hun visie op het project van de Delftse poort. Het feit dat dit in druk werd uitgegeven getuigt van de grote interesse die dit project bij de burgers van de stad genoot. De opstand geeft slechts een impressie van het gebouw in zijn omgeving. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. CD 99-53)

Afb. 11. P. Hammevel, G. Verrijst, project voor de Delfse poort, 1767. Plattegrond voor het project van de Delfse poort met plaatsing in de as van de Schie. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam CD 99-54)

zijn terwijl 'grote architecten' voortgingen met hun plannen.⁵⁰ Nu deze zo slecht hadden uitgepakt, voelden zij zich geroepen een ontwerp en plan te presenteren dat op 'hunne puinhoopen' kon worden opgetrokken.⁵¹ Het plan van Hammevel en Verrijst was mede ingegeven uit frustratie dat het stadsbestuur voor de bouw van de poort zich enkel door architecten van buiten de stad liet adviseren. Hierdoor ontstond het beeld dat het plaatselijke bouwvak onbekwaam was, een beeld dat de beide bouwbazen graag corrigeerden: "hebben wij het niet gebouwd, dan behoeft men ons werk niet weer afbreken, en dus zijn wij van de schande bevrijd".⁵² Indien zij voor de gerezen problemen verantwoordelijk waren geweest, zouden zij – in tegenstelling tot De Swart – het niet in hun hoofd halen zich nog verder met de bouw te bemoeien. Het gegraveerde plan toont een projectie van een alternatief ontwerp voor de stadspoort op een plattegrond (afb. 10 en 11). Hammevel en Verrijst kozen echter nadrukkelijk voor minder ornamentiek dan De Swart, zodat met de poort niet kon verwarren met "het bord boven de puije van een galanteriewinkel".⁵³ De bijbehorende plattegrond maakt duidelijk dat

Hammevel en Verrijst het gebouw schikten op middenas over de Schie. Zij verklaarden dat dit de meest geëigende zichtlijn was die men ter plaatse kon kiezen. Zij mengden zich ook in het debat over de juistheid van de plaatsing van een landpoort over water en stelden dat de poortgebouwen in de havens van de stad door niemand werden verward met waterpoorten. Zij legden juist de nadruk op het fraaie aspect als men de poort over water benaderde, waardoor "langs een volmaakte simetrie" de poort zich naast de toren van de Laurenskerk vertoonde.⁵⁴ Twee ruime pleinen aan beide zijden moesten de verkeersafwikkeling ter plaatse verbeteren.

De keuze voor de plaatsing in de lijn van de Schie betekende in feite dat het project vrijwel onmiddellijk dubbel was achterhaald. De plannen voor de poort waren immers door het ingrijpen van de ingenieurs geheel gewijzigd. De bouwlocatie was weer verschoven uit het zicht, op ongeveer dezelfde locatie als waar De Swart het oorspronkelijk had ontworpen, terwijl de schaal van de architectuur drastisch was verkleind.

Het begin van de bouw en de problemen met het opzicht

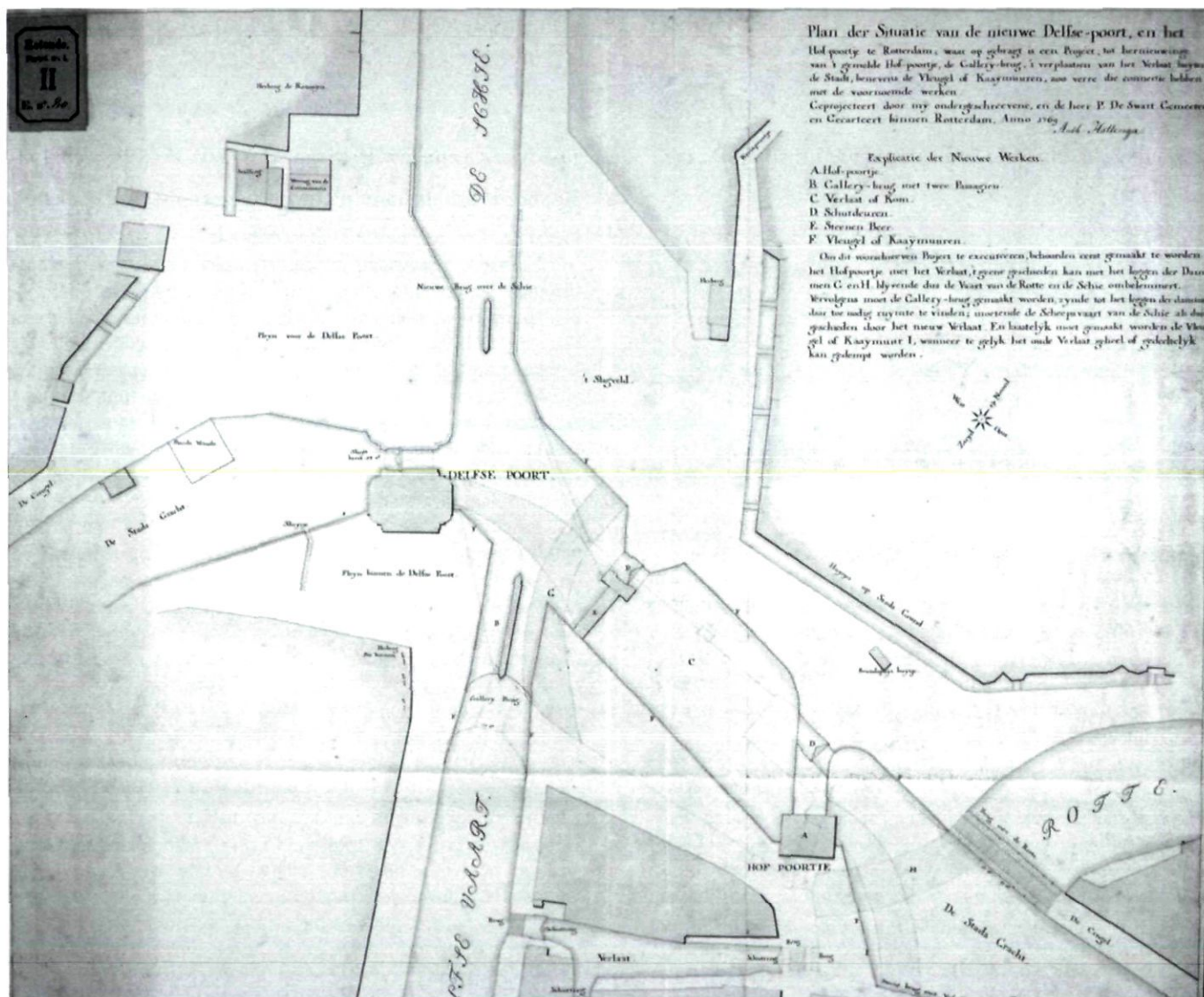
Om de problemen met de gefaseerde uitvoering te voorkomen werd eerst de bouwplaats geheel afgedamd en een communicatiekanaal gegraven tussen de Schie en de stadssingels. Hierdoor zou het scheepvaartverkeer zo weinig mogelijk hinder ondervinden van de bouwwerkzaamheden.⁵⁵ Het bestek voor de aanleg bepaalde dat deze werkzaamheden door de ingenieurs zouden worden geïnspecteerd en goedgekeurd. In de tussentijd werkten zij samen met De Swart de benodigde bestekken en de tekeningen uit voor de bouw van de poort en de bijbehorende werken. Het nieuwe project werd op 27 februari 1768 door de burgemeesters aan de vroedschap getoond, waarbij ook een nieuwe schatting van de bouwkosten werd gegeven. Het bedrag van 150.000 gulden betekende een verdubbeling ten opzichte van de oorspronkelijke kostenraming van De Swart en Van Aken, ondanks dat het nieuwe plan in een constructief lichter gebouw voorzag.⁵⁶ De vroedschap besloot, na bestudering van de nieuwe plannen en advies van de bouwcommissie, op 17 maart 1768 door te gaan op de ingeslagen weg.⁵⁷ Kort daarop werden de aanbestedingen gedaan.⁵⁸

Op het moment van aanbesteding ontstonden problemen met betrekking tot het opzicht over de werkzaamheden. Volgens de bestekken lag deze taak bij Pierlinck en Van der Graaff: zij gaven de aanwijzingen aan de aannemers en bepaalden of het werk naar behoren was uitgevoerd. Zij waren echter niet continu op het werk aanwezig vanwege hun werkzaamheden voor de Hollandse fortificatiedienst. Een nog aan te stellen opzichter zou daarom het dagelijkse toezicht voeren. Pierlinck en Van der Graaff gaven de voorkeur aan Dirk Blanken (1737-1784), met wie zij in het verleden goede ervaringen hadden opgedaan. Het stadsbestuur vreesde echter voor belangenverstremgeling omdat leden van de aannemersfamilie Blanken ook op de bouw had ingeschreven maar de aanname hadden verloren. Zij wezen de kandidatuur van Blanken daarom af.⁵⁹ De ingenieurs verklaarden echter – ook na her-

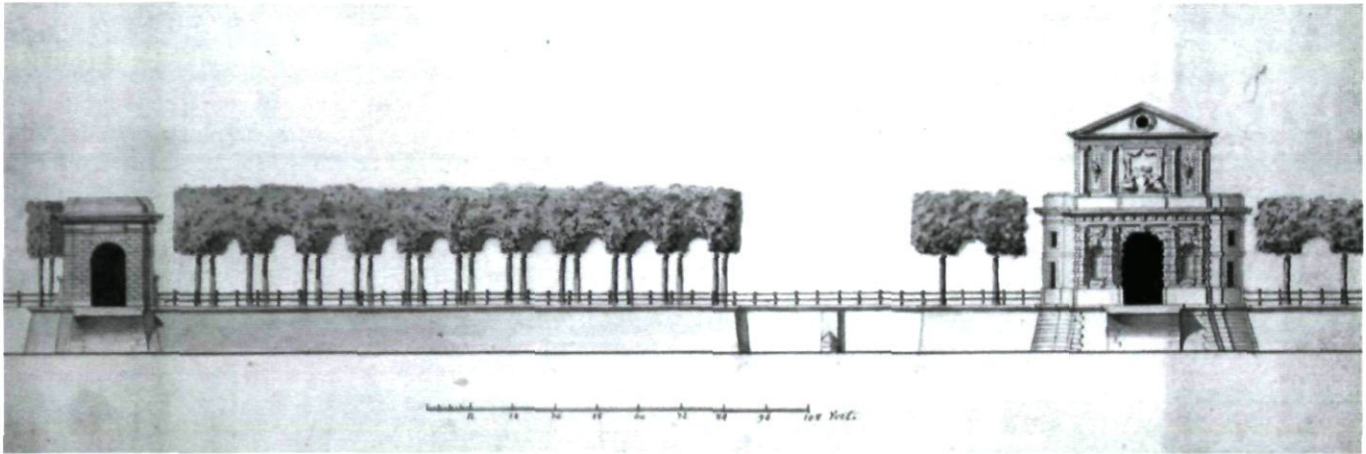
haald aandringen – dat zij met geen andere kandidaat genoegen namen. Pierlinck stond bovendien op het punt om wegens gezondheidsproblemen het land te verlaten om in Aken te kuren. Van der Graaff nam Pierlincks taken waar. Er bleef weinig tijd over voor het toezicht op de bouw van de Delftse poort.⁶⁰

De ingenieurs wilden af van de verantwoordelijkheden in Rotterdam, maar het stadsbestuur was niet bereid ze te laten gaan. Vervanging van Pierlinck en Van der Graaff was lastig: maar weinig bouwkundigen waren bereid een project aan te nemen waarvan zij noch de plannen noch de bestekken hadden opgesteld.⁶¹ Het stadsbestuur oefende zware politieke en bestuurlijke druk uit door middel van hun Haagse contacten,

in het bijzonder met raadspensionaris Pieter Steijn. De ingenieurs toonden zich hierover teleurgesteld, maar bleken toch bereid de taken waar te blijven nemen. Zij stelden echter vijf eisen: het werk werd op dezelfde manier ingericht als bij de provincie gebruikelijk; Dirk Blanken kreeg het dagelijks toezicht; de aannemers volgden de interpretatie van de bestekken door de ingenieurs; Pierlinck mocht De Swarts modellen voor hardsteenwerk aanpassen en het stadsbestuur verklaarde bij voorbaat dat de ingenieurs geen verwijt trof als het werk niet op het afgesproken tijdstip was afgerond.⁶² Het stadsbestuur stemde niet zonder meer met het eisenpakket in.⁶³ De persoon van Blanken bleef een heet hangijzer. In de brievenwisseling die volgde, gaven beide partijen, hoewel altijd in nette

Afb. 12. Antonie Hattinga, plan voor de omgeving van de nieuwe Delftse Poort en de Hofpoort: project tot hernieuwing van de Hofpoort, de aanleg van de Galerijbrug, het verplaatsen van het verlaat en van de kademuren, 1769. Door de opbouw van de poort volgens het eerst goedgekeurde project van De Swart was er geen oplossing gevonden voor de vreemde, vooruitschoven positie van de poort. Dit project trachtte de hoek waarop de poort was gebouwd minder scherp te maken. Van dit project bestaat een variant waarbij het Stokvisverlaat niet naar de stadgrachten wordt verplaatst. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-898-1)

Afb. 13. P. de Swart, A. Hattinga, aanzicht van de Hofpoort, de Galerijbrug en de nieuwe Delftse Poort, 1769. Deze tekening toonde de stadsbestuurders op welke wijze de stedenbouwkundige omgeving van de Delftse poort verbeterd kon worden, waardoor de architectuur van de Delftse poort beter tot zijn recht kon komen. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-905)

bewoordingen, blijk van hun wederzijdse irritatie.⁶⁴ De ingenieurs lijken de kandidatuur van Blanken als breekijzer gebruikt te hebben om onder de verplichtingen uit te komen. Het is immers vreemd en ongeloofwaardig dat zij niemand anders kenden die bekwaam was om het opzicht te voeren.⁶⁵ Desalniettemin verklaarde Pierlinck in zijn brief van 13 juli 1768 dat ook een verzoek aan Rauws in Amsterdam geen geschikte kandidaat had opgeleverd. Het stadsbestuur weigerde dit te accepteren en verklaarde onomwonden dat zij Blanken nooit als opzichter zouden accepteren. Het stadsbestuur eiste voor 6 augustus 1768 'cathagorisch antwoord' of de ingenieurs hun verbintenis zouden naleven. Daarna behield het stadsbestuur zich alle rechten voor om een andere oplossing te vinden.⁶⁶ Op 8 augustus ontnam de vroedschap het opzicht van de beide ingenieurs en machtigde de commissie een andere geschikte opzichter te zoeken.⁶⁷ Het antwoord dat Van der Graaff een dag later alsnog verzond veranderde aan dit besluit niets: men was op dat moment al in onderhandeling met een andere opzichter.⁶⁸ De problemen met de beide ingenieurs waren voor het stadsbestuur reden de instelling van een nieuwe positie in het stadsbouwbedrijf boven de stadsbouwmeester te overwegen. Men dacht daarbij aan het ambt van directeur als hoofd van het bouwbedrijf.⁶⁹ Hiertoe zou een geschikte architect of ingenieur gezocht moeten worden. Het stadsbestuur volgde de praktijk in Amsterdam, waar als sinds 1746 ingenieurs als directeur-generaal boven de stadsbazen waren aangesteld. Rauws was een van hen.⁷⁰ Groot voordeel was dat men in het vervolg niet meer afhankelijk was van personen buiten de eigen organisatie. Het plan werd echter nooit verder uitgewerkt, waarschijnlijk omdat een vervanger voor Pierlinck en Van der Graaff zo snel was gevonden.

De ingenieur en de architect

Op 15 augustus 1768 meldden de burgemeesters dat zij met de ingenieur Anthonie Hattinga (1731-1788) in onderhande-

ling waren getreden. Hattinga was sinds 1748 benoemd als ingenieur binnen het corps der genie, waar zijn vader en broer eveneens werkzaam waren.⁷¹ Hattinga was niet in dienst bij de Hollandse fortificatiën, maar bij de fortificatiedienst van de Generaliteit. Hij had tijdens zijn verblijf in de stad vernomen van de problemen van het stadsbestuur inzake de Delftse poort en was bereid het dagelijkse toezicht te voeren.⁷² Voor deze werkzaamheden vroeg de ingenieur verlof aan de stadhouder, maar hij nam ontslag toen hem dit werd onthouden.⁷³ Op 16 september meldde hij dat de eerste heipalen waren geslagen.⁷⁴

Rond deze tijd stuurde De Swart zijn declaraties naar het stadsbestuur en verzocht om betaling van openstaande rekeningen, waaronder die voor de maquette van de poort. De Swart keerde daarmee weer terug als een centrale figuur binnen het bouwproces. Niet lang daarna zette hij in een memorie uiteen dat het originele plan voor het poortgebouw, zoals dat in januari 1765 was vastgesteld (afb. 3), de voorkeur verdiende boven het plan dat in samenspraak met Pierlinck en Van der Graaff was ontwikkeld. Dit laatste project verschilde namelijk zozeer in de opstanden, dat alle gemaakte modellen, detailtekeningen en de kostbare houten maquette onbruikbaar waren. Volgens De Swart ontliepen de omvang en de kosten van beide projecten elkaar niet veel en voor de uitvoering van het originele project hoefden alleen wat extra rijen heipalen te worden aangebracht voor de verbreding van de fundamente. Groot voordeel was dat de bouw sneller kon worden voortgezet omdat alle modellen en tekeningen voor handen waren. Deze memorie van De Swart zette alle voorgaande besluitvorming op zijn kop. De vroedschap besloot, overeenkomstig het advies van de commissieleden, nog in dezelfde vergadering terug te keren naar het in 1765 goedgekeurde ontwerp.⁷⁵ In één dag werden de rapporten van Pierlinck en Van der Graaff over de noodzaak van een kleiner en eenvoudiger bouwwerk van tafel geveegd. De Swart werd naast Hattinga als architect over de bouw benoemd.⁷⁶

De bouw van de Delftse poort verliep vanaf nu voorspoedig.

Er werden afspraken gemaakt met de aannemers zodat de benodigde aanpassingen voor het nieuwe plan konden worden gemaakt. In het voorjaar van 1769 werd het steenhouders-, het timmer- en het metselwerk aanbesteed.⁷⁷ In het najaar volgde de aanbesteding van het beeldhouwwerk.⁷⁸ Wellicht aangespoord door dit succesvolle verloop van de bouw maakten Hattinga en De Swart een aantal plannen voor verbetering van de stedenbouwkundige situering van de Delftse poort en het binnenplein. De bouwopzichters dienden voor de verbetering daarvan een aantal projecten bij de burgemeesters in (afb. 12). Dit voorzag in het rechte trekken van de kade tussen de Delftse poort en de nabijgelegen Hofpoort, waarbij de Galerijbrug belangrijk werd verbreed. Beide poorten kregen door deze ingreep een ruimer voorplein, waardoor de doorrijbaarheid van de Hofpoort werd verbeterd. De stadsvesten kregen een gelijkmatiger vorm en de Delftse poort kwam op een minder scherpe hoek te staan, wat het aanzien van de poort vanuit de stad sterk verbeterde. In de plannen werd voorzien in nieuwbouw van de Hofpoort. Deze poort was al enigszins bouwvallig en was in feite nooit meer geweest dan een vestingstoren waarin een doorgang was gemaakt.⁷⁹ Door de aanpassing zou een stedenbouwkundig fraai plein ontstaan, gelegen op een markant punt in de stad. Hattinga en De Swart presenteerden een fraaie aanzichttekening waarin het plein lommerrijk met bomen was beplant, wat “niet van een alderavantageus gezigt en verbeetering ook van buiten zoude verstreken voor de tegenswoordige nieuwe Delfse Poort” (afb. 13).⁸⁰ In tegenstelling tot het project van Van Swijndregt voorzag het plan dus achteraf in verbetering van de stedenbouwkundige omgeving, nadat de bouw van het poortgebouw succesvol bleek. De kosten voor de projecten waren echter zodanig – alleen de vernieuwing van de kademuur tussen de

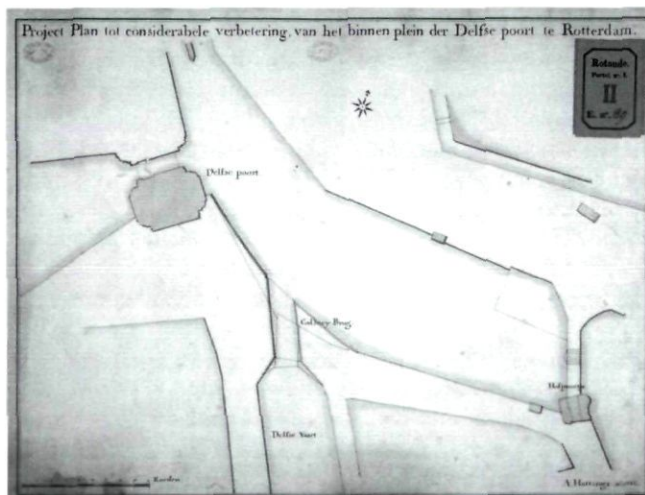
beide poorten kostte al 70.000 gulden – dat de burgemeesters de projecten niet eens ter beoordeling in de vroedschapsvergadering brachten. In 1772 diende Hattinga de plannen nog eenmaal in bij het stadsbestuur. Hij anticepeerde echter dat het opnieuw werd afgewezen en had daarom een minder kostbaar alternatief gemaakt (afb. 14). Hierin werd de kademuur tussen de Delftse poort en de Galerijbrug opnieuw gericht en de brug zelf herbouwd.⁸¹ Hattinga drong sterk aan op de uitvoering ervan, omdat dit “de importante defecten” van het project waarin “zijn eer en reputatie [was] gemengt” sterk zou verbeteren.⁸² Hij ervoer de armzalige positie van de poort in de stedelijke ruimte kennelijk als een smet op zijn blazoen. De discussies over de plaatsing waren nog steeds niet achterhaald. Hij verzocht het stadsbestuur dat, indien men negatief zou besluiten op zijn ingediende plannen, hij hiervan een afschrift zou krijgen, “waaruit tot zijne decharge zoude kunnen blijken van de devoiren, welke hij tot het effectueeren dezer verbetering met deze geringe kosten heeft aangewend”.⁸³ De vroedschap wees het plan van Hattinga vanwege de kosten van de hand en gaf hem het gevraagde afschrift.⁸⁴ Kort hierop werd de bouw van de Delftse poort afgerond.

De plaats van de poort

Het is opvallend dat het stadsbestuur dat in het verleden zo veel aandacht had besteed aan de juiste plaatsing van de poort, aan het einde van de bouw de voorstellen die het gebouw een beter aanzien zouden geven zo snel ter zijde legde. Natuurlijk betekenden de plannen een nieuwe investering, maar zij openden ook een nieuwe mogelijkheid om datgene te krijgen wat het stadsbestuur vanaf het eerste begin had geambieerd: een fraai stedenbouwkundig ensemble dat de bezoekers van de voorspoed en het belang van de stad moest overtuigen. Een meer inhoudelijke overweging was dan ook te verwachten. Waarschijnlijk was het project in 1772 van een architectonisch prestigeobject verworpen tot een blamage. En plein public was de onmacht van het stadsbestuur gebleken om de bouw binnen een daarvoor gebruikelijke termijn af te ronden. Het is daarom ook goed te begrijpen dat zij de bouwput zo snel mogelijk wilden sluiten.

De bouw van de Delftse poort geeft een beeld van de dynamiek van het bouwproces, de korte beslissingstermijnen en de beschikbaarheid van bouwkundige adviseurs in de Republiek gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw. Het stadsbestuur leverde zich daarbij niet uit aan één architect, maar maakte voortdurend eigen afwegingen en wist zich constant ‘gecontroleerd’ door de publieke opinie. Dat de Delftse poort uiteindelijk naar het oorspronkelijke plan van De Swart werd gebouwd, berustte in zekere zin op toeval. De bouw van de poort leefde bij de Rotterdamse burgerij, getuige de projecten die door burgers op eigen initiatief werden ingediend of gepubliceerd.

De Delftse poort verdween na de verwoesting in 1940 fysiek uit het stadbeeld, maar bleef ook daarna voor veel Rotterdammers verbonden met hun beeld van de stad. Het besluit om de Delftse poort niet te reconstrueren is inmiddels achterhaald. In

Afb. 14. A. Hattinga, *Project Plan tot considerable verbetering van het binnenplein der Delfse poort te Rotterdam, 1772*. In dit maakte Hattinga de hoek tussen de kades van de Delftse poort naar de Galerijbrug en van de Galerijbrug naar de hofpoort minder scherp. Het binnenplein van de Delftse poort werd hierdoor vergroot en het aanrijden over de Galerijbrug verbeterd. (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam nr. 2002-902)

1995 is namelijk een monument van de kunstenaar Cor Kraat opgericht. Deze staalconstructie maakt de contouren van de poort zichtbaar. De poort is nu niet langer een hoofdtoegang tot de stad en een monument van stedelijke trots maar een metafoor van de herbouwde stad. Hoewel het poortgebouw daarmee in zekere zin terugkeerde in het stadsbeeld, is het frappant dat, na alle gevoerde raadsvergaderingen in verschillende eeuwen, het *niet* op de oorspronkelijke locatie is teruggekeerd. Hiermee is een nieuw hoofdstuk aan de plaatsingsgeschiedenis toegevoegd.

Noten

- ¹ Dit artikel vormt de weerslag van lopend onderzoek naar de organisatie van het stedelijke bouwen in Holland in de achttiende eeuw. Dit onderzoek, uitgevoerd aan de Universiteit Utrecht, is onderdeel van het NWO-programma *Passion and Control: patronage in eighteenth century architecture*, waarin overheidsarchitectuur in de periode 1700-1830 centraal staat.
- ² Vergadering gemeenteraad Rotterdam d.d. 16 juni 1938, goedgekeurd door gedeputeerde staten van Zuid-Holland 20 september 1938.
- ³ M.D. Ozinga, 'Pieter de Swart, architect der stadhouderlijke familie en zijn "school"' (Gunckel, Van Westenhout, Druck), *Oudheidkundig Jaarboek* 1939, 99-123.
- ⁴ E.J. de Maar, 'Het Hofplein en de Delftsche poort', *Bouwkundig Weekblad*, 12 augustus 1939, 318-322.
- ⁵ De Maar 1939, 319.
- ⁶ Ozinga 1939, 109.
- ⁷ Oud Archief Rotterdam (OAR) 106 (vroedschapsresoluties 1762 tweede helft) fol. 72verso 6 december 1762.
- ⁸ In een beeldcollectie van het Rotterdams gemeentearchief zijn een tweetal tekeningen bewaard die aan Ary van Aken kunnen worden toegeschreven. Een tekening (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam 2002-896-6a t/m c) betreft een opmeting van de bestaande toestand met twee projecties voor een mogelijke nieuwe plaatsing van de poort. De tweede tekening (Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam 2002-896-5) geeft nog een alternatief voor de plaatsing van het bouwwerk. De tekeningen zijn vermoedelijk eind 1763, begin 1764 opgesteld.
- ⁹ In dit artikel wordt niet op de achtergrond van De Swart ingegaan, daarvoor word verwezen naar: M.D. Ozinga, 'Pieter de Swart, hofarchitect van Prins Willem IV', *Oudheidkundig Jaarboek* 1936, 124-143; Ozinga 1939; F.H. Schmidt, Pieter de Swart, *architect van de achttiende eeuw*, Zwolle 1999.
- ¹⁰ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) besogne burgemeesters d.d. 28 december 1762.
- ¹¹ OAR 106 (vroedschapsresoluties 1762 tweede helft) fol. 82 29 december 1762.
- ¹² OAR 109 (vroedschapsresoluties 1764 eerste helft) fol. 74verso 21 mei 1764.
- ¹³ OAR 111 (vroedschapsresoluties 1765 eerste helft) fol. 5verso 28 januari 1765.
- ¹⁴ OAR 111 (vroedschapsresoluties 1765 eerste helft) fol. 5verso 28 januari 1765.
- ¹⁵ OAR 4929 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) berekening opbouw Delftse poort door De Swart d.d. 27 november 1764.
- ¹⁶ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772), *detail de maçonnerie, charpente, couverture, plomberie, ferronnerie, sculpture pour la contraction de la porte ver Delfe que leur nobles en grandes suiffances messeigneurs les magistrats de la ville de Rotterdam desirent faire reconstruire*.
- ¹⁷ *Allgemeines Künstlerlexikon, die bildende Künstler aller Zeiten und Völker*, Leipzig 1996, Band 13, 360.
- ¹⁸ OAR 4945 (stukken betreffende de mogelijke bouw van een nieuw stadhuis, 1762-1763 en 1780-1783) *Analyse du projet pour la nouvelle Hôtel de Ville que dezirent faire construire messeigneurs les Bourgeois-maitres de la Ville de Rotterdam entre le marché au Poisson en l'Eglise Lutherienne, en faisant combler le Canal qu'aucupé l'emplacement projeté. Presente par Bourdet, architecte au mois de Mars 1763*.
- ¹⁹ Aldus Schmidt 1999, 232.
- ²⁰ OAR 112 (vroedschapsresoluties 1765 tweede helft) fol. 8verso 22 juli 1765. In de database van het Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie staat Adriaen van Swijndregt vermeld onder nummer 92847.
- ²¹ Beeldcollectie Gemeentearchief Rotterdam, nummer 1971-2190.
- ²² OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) fol. 21 8 september 1767: in deze vroedschapsvergadering zette de commissie, belast met de begeleiding van de bouw, in retrospectief nog eens de strekking van het plan van Van Swijndregt uiteen.
- ²³ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) memorie De Swart d.d. 26 juni 1765.
- ²⁴ Schmidt 1999, 39-40.
- ²⁵ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) memorie De Swart d.d. 26 juni 1765.
- ²⁶ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) besogne door de heeren burgemeesteren 17 juli 1765.
- ²⁷ OAR 112 (vroedschapsresoluties 1765 tweede helft) fol. 13 29 juli 1765. De plattegrondtekeningen zijn nog ingebonden in de bijlagen bij de resoluties, terwijl de aquarellen van Van Swijndregt met de projecties voor de Delftse poort zijn verwijderd en nu in de beeldatlas van het gemeentearchief Rotterdam apart worden bewaard onder de nummers V137-1 en V137-2.
- ²⁸ OAR 112 (vroedschapsresoluties 1765 tweede helft) fol. 13 29 juli 1765 en OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) fol. 21 8 september 1767. In de laatstgenoemde resolutie wordt verwezen naar het besluit van 29 juli 1765 waarin De Swart een verklaring zou zijn gegeven dat tot de verplaatsing van de bouwlocatie tegen zijn advies was besloten.
- ²⁹ Tekeningen collectie Van Stolk VII 41, fol. 1-2; zie over de tekeningencollectie: J.C. Bierens de Haan, 'David van Stolk (1692-1770) deel I: Rotterdamse jaren (ca 1720-1750)' in A.R.E. de Heer, M.C.C. Kersten (red.), *Bouwen in Nederland, vijftiengestig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan prof. Ir. J.J. Terwen*, Delft 1985; J.C. Bierens de Haan, David van Stolk (1692-1770), architect deel II: in dienst bij prins Willem IV en Willem V', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 1985, 481-497.
- ³⁰ OAR 2601 (notulen vergadering burgemeesters en fabrieksmeesters 1754-1790) fol. 24 5 september 1766; maar ook uit OAR 114 (vroedschapsresoluties 1766 tweede helft) fol. 16 8 september 1766. Dit

- betreft besluitvorming omtrent de verplaatsing van het aanwezige uurwerk en de verhuizing van de huurders van de poort.
- ³¹ OAR 284 (burgemeestersresoluties 1756-1774) fol. 290 23 februari 1767.
- ³² De Contrarolleur Generaal stond aan het hoofd van de organisatie belast met het onderhoud van de Hollandse fortificatielinies.
- ³³ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) missive Pierlinck en Van der Graaff d.d. 26 februari 1767.
- ³⁴ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) missive De Swart d.d. 28 februari 1767; missive Rauws d.d. 25 maart 1767.
- ³⁵ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) missive Van Aken d.d. 12 maart 1767.
- ³⁶ OAR 115 (vroedschapsresoluties 1767 eerste helft) fol. 37 verso 23 maart 1767 en fol. 41 verso 30 maart 1767.
- ³⁷ OAR 115 (vroedschapsresoluties 1767 eerste helft) fol. 41 verso 30 maart 1767.
- ³⁸ H.C.H. Moquette, 'Van stadstimmerman-metselaar tot directeur gemeentewerken', *Rotterdams Jaarboekje* 10(1922), 123. Het voorval met de Delftse poort schaadde de carrière van meesterknecht Kool. Hij werd in 1773, bij het overlijden van Van Aken, niet zoals tot dan toe gebruikelijk automatisch gepromoveerd tot stadsbouwmeester. Paulus Verhellouw, afkomstig van buiten Rotterdam, werd op deze positie benoemd.
- ³⁹ Th.H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester, Gerard Frederik Maybaum (1746-'68), Cornelis Rauws (1768-1772), Jacob Eduard de Witte (1772-1777), Johan Samuel Creutz (1777-1787)', *Bulletin KNOB*, 94(1995), 91-114.
- ⁴⁰ F.W.J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1679-1795*, Alphen a/d Rijn 1989, 78-83. Nationaal Archief, 3.01.43 Archieven van de Contrarolleurs, later Contrarolleurs-Generaal van 's Lands Werken en Fortificatiën in dienst van de Provincie Holland en West-Friesland, 1613-1795, 126 memorie DuMoulin 27 november 1776.
- ⁴¹ Nationaal Archief, 3.01.43 Archieven van de Contrarolleurs, later Contrarolleurs-Generaal van 's Lands Werken en Fortificatiën in dienst van de Provincie Holland en West-Friesland, 1613-1795, 126 memorie Du Moulin 27 november 1776.
- ⁴² Schiedam liet bijvoorbeeld rond dezelfde tijd Pierlinck en Van der Graaff de plannen voor een nieuwe sluis beoordelen. Gemeentearchief Schiedam, stadsarchief tot 1795 I.I stadsbestuur tot 1795, 19 (vroedschapsresoluties 1765-1771) fol. 126 12 juli 1768.
- ⁴³ OAR 115 (vroedschapsresoluties 1767 eerste helft) fol. 41 verso 30 maart 1767 en herhaald in: OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) bijlagen no 2, missive Pierlinck en Van der Graaff d.d. 13 juli 1767.
- ⁴⁴ OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) bijlagen no 2, missive Pierlinck en Van der Graaff d.d. 13 juli 1767.
- ⁴⁵ OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) bijlagen no 2, missive Pierlinck en Van der Graaff d.d. 13 juli 1767.
- ⁴⁶ OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) bijlagen no 2, missive Pierlinck en Van der Graaff d.d. 13 juli 1767.
- ⁴⁷ OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) bijlagen no 2, missive Pierlinck en Van der Graaff d.d. 13 juli 1767.
- ⁴⁸ OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) bijlagen no 2, missive Pierlinck en Van der Graaff d.d. 13 juli 1767.
- ⁴⁹ OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) fol. 21 8 september 1767.
- ⁵⁰ P. Hammevel, G. Verrijst, *Kort bericht en verklaring, der twee neven-gaande teekeningen of conceptschetsen van een nieuwe Delfse Poort met zijne daaraan verknogte werken, uitliefde tot de bouwkunde, en uitspanning in hunne ledige uren*, Rotterdam 1767, 1.
- ⁵¹ Hammevel, Verrijst 1767, 1.
- ⁵² Hammevel, Verrijst 1767, 6.
- ⁵³ Hammevel, Verrijst 1767, 5. Zij zagen de poort overigens het liefst als een permanente triomfboog voor de juist aangetreden stadhouder Willem V, waarop de iconografie moest worden aangepast. Deze kritiek binnen de Rotterdamse bouwwereld op het overdadige gebruik van sculptuur staat niet op zichzelf. De Rotterdamse bouwbaas Casper de Haes liet zich in vergelijkbare woorden uit in de toelichting van zijn plan voor een nieuw stadhuis: H.C. Hazewinkel, C. A.A. de Graaf, 'een achttiende-eeuws plan voor stadhuisbouw', *Rotterdams Jaarboekje* 1961, 14-152.
- ⁵⁴ Hammevel, Verrijst 1767, 3.
- ⁵⁵ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) memorie Pierlinck d.d. 21 oktober 1767; OAR 116 (vroedschapsresoluties 1767 tweede helft) fol 48 verso 26 oktober 1767.
- ⁵⁶ OAR 117 (vroedschapsresoluties 1768 eerste helft) fol. 49 27 februari 1768.
- ⁵⁷ OAR 117 (vroedschapsresoluties 1768 eerste helft) fol. 68 verso 17 maart 1768.
- ⁵⁸ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) advertentie voor aanbesteding d.d. 11 april 1768; OAR 4930 (bestekken betreffende de bouw van de Delftse poort) bestek en condities van den grondslagen en soubassement etc.
- ⁵⁹ Het Rotterdamse stadsbestuur maakte zich niet geheel zonder reden zorgen. In Haarlem was de afwikkeling van de bouw van het nieuwe diaconiehuis (1768-1770) zeer gecompliceerd doordat de inspecteurs allemaal hadden ingeschreven op de aanbesteding, maar deze niet hadden gewonnen. De aannemers brachten iedere kritiek terug op rancune en vooringenomenheid: Gemeentearchief Haarlem, stadsarchief 1581-1795, Restant Enschede doos 34 II-1040 XI 211.
- ⁶⁰ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) missive Pierlinck 17 april 1768.
- ⁶¹ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) resolutie burgemeesters d.d. 21 april 1768.
- ⁶² OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) missive Pierlinck d.d. 21 mei 1768.
- ⁶³ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) missive stadsbestuur d.d. 2 juni 1768.
- ⁶⁴ OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) missive Pierlinck d.d. 8 juni 1768; OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 13 4 juli 1768, missive stadsbestuur 5 juli 1768 verzonden; OAR 2618 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) missive Pierlinck d.d. 13 juli 1768.
- ⁶⁵ De Contrarolleurs Generaal waren door hun werkzaamheden in de gehele provincie waarbij zij het opzicht hielden over meerdere werken in uitvoering bij verscheidene aannemers. Zij waren hierdoor als geen ander op de hoogte van de kwaliteiten van de verschillende ambachtsbazen. De opeenvolgende Contrarolleurs Generaal der Hollandse fortificatiedienst werden dan ook door verschillende overheden gebruikt als adviseur voor het aannemen van geschikte kandida-

- ten voor de plaatselijke bouwbedrijven. Pierlinck had bijvoorbeeld als referent opgetreden voor de persoon van Dirk van der Boon die in 1768 als stadsfabriek in Leiden werd aangesteld. Dit maakt de mededeling dat er behalve Dirk Blanken geen geschikte kandidaat gevonden kon worden ongeloofwaardig.
- ⁶⁶ OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 25verso 19 juli 1768. NB op dezelfde dag werd een voorstel ingediend tot hervorming van het bouwbedrijf waarbij men minder afhankelijk zou worden van deskundige van buiten het eigen stedelijk bouwbedrijf.
- ⁶⁷ OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 39verso 8 augustus 1768.
- ⁶⁸ OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 44 15 augustus 1768.
- ⁶⁹ OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 26 19 juli 1768.
- ⁷⁰ Von der Dunk 1995, 91-114.
- ⁷¹ Scholten 1989, 91-96.
- ⁷² OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 46 15 augustus 1768.
- ⁷³ OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 46 15 augustus 1768. Scholten 1989, 177.
- ⁷⁴ OAR 4929 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) brief Hattinga d.d. 16 september 1768.
- ⁷⁵ OAR 4929 (stukken betreffende de bouw van de Delftse poort, 1762-1772), OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 79 24 oktober 1768.
- ⁷⁶ OAR 118 (vroedschapsresoluties 1768 tweede helft) fol. 107verso 5 december 1768.
- ⁷⁷ OAR 4930 (stukken betreffende de aanbesteding van de Delftse poort) 12 januari 1769 aanbesteding steenhouwerij onder de hand aan de steenhouwers Prins en Elgin voor 7.400 gulden; OAR 4930 (stukken betreffende de aanbesteding van de Delftse poort) aanbesteding timmer- en metselwerk aan Harthals en Costa voor 25.500,-.
- ⁷⁸ Schmidt 1999, 233; OAR 284 (burgemeestersresoluties 1756-1774) fol. 382 20 oktober 1769; overeenkomst burgemeesters met Josephus Gillis.
- ⁷⁹ Uiteindelijk werd in 1777 de Hofpoort alsnog vernieuwd. Zie: Th.H. von der Dunk, 'het gewezen hofpoortje aan het hofplein', *Rotterdams jaarboek* 4(1996), 320-338.
- ⁸⁰ OAR 2620 (stukken betreffende de bouw van de Hofpoort, 1777-1778) *memorie De Swart en Hattinga d.d. 7 december 1769*; *memorie Hattinga bij de plannen aan de burgemeesters overgegeven op 7 december 1769 d.d. 22 maart 1771*. Het verschil tussen de plannen lag in de eventuele verplaatsing van het zogenaamde Stokvisverlaat tussen de Delftse vaart en de Oppert naar de stadssingel. Deze verplaatsing was niet goedkoop: het plan dat voorzag in verplaatsing werd door de opzichter geschat op bijna 160.000 gulden terwijl het andere plan bijna 130.000 gulden moest kosten.
- ⁸¹ OAR 4929 (stukken met betrekking tot de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) *memorie Hattinga d.d. 13 februari 1772*.
- ⁸² OAR 4929 (stukken met betrekking tot de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) *memorie Hattinga d.d. 13 februari 1772*.
- ⁸³ OAR 4929 (stukken met betrekking tot de bouw van de Delftse poort, 1762-1772) *memorie Hattinga d.d. 13 februari 1772*.
- ⁸⁴ OAR 123 (vroedschapsresoluties 1771 eerste helft) fol. 64verso 29 april 1771.

Jan Mast, een Utrechtse beeldhouwer van grafmonumenten in de achttiende eeuw

Carry Coppée

“My trade is to flatter the dead, not the living; I am a tomb-maker”, John Webster, *The Duchess of Malfi*, Act IV scene 2

Inleiding

In de rijke zeventiende eeuw kwam de beeldhouwkunst in de Nederlanden tot bloei.¹ Naast enkele beeldhouwers van eigen bodem, zoals Hendrick de Keyser, waren het vooral de uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstige beeldhouwers zoals Quellinus en Verhulst, die de toon aangaven. Dit alles geldt zeker ook voor grafmonumenten.³ Geïnspireerd door werken in Italië en later ook Frankrijk ontstond er een voor Nederlandse begrippen imposante beeldhouwcultuur. Antieke beelden dienden als inspiratiebron maar ook het maniërisme en de barokke stijl zoals die van Bernini. De groeiende belangstelling voor de Franse cultuur in de tweede helft van de zeventiende eeuw, waarbij Versailles de grootste inspiratiebron vormde, kon mede door de stroom Hugenoten-vluchtelingen, onder wie Daniël Marot, gestalte krijgen. Marot introduceerde de formele barokke Lodewijk XIV stijl in Nederland, voor tuinen, architectuur en voor grafmonumenten.² Hij werkte tot de dood van Willem III in 1702 uitsluitend voor hofkringen maar heeft veel invloed uitgeoefend op ontwerpen voor particuliere opdrachtgevers in de vroege achttiende eeuw.

Na 1740 nemen de opdrachten voor beeldhouwwerk in de Nederlanden duidelijk af. Als een van de redenen kan de verspreiding van de Lodewijk XV stijl, waarbij steeds meer nadruk viel op decoratie dan op beeldhouwwerk, genoemd worden. Er waren echter meerdere krachten aan het werk bij de neergang van de beeldhouwkunst in de Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw. De tijd van de grote rijkdom toen men imponerende stadshuizen en luxueuze buitenplaatsen met uitgebreide tuinen met bijbehorende tuinbeelden kon bouwen was voorbij. De tuinbeelden werden geleidelijk verkocht of zelfs vernietigd.

De woorden ‘pompeus’ en ‘protserig’ worden nog steeds gebruikt in de beschrijvingen van de barokke grafmonumenten met hun overdaad aan heraldiek. Deze ideeën zijn in zekere zin nog steeds aanwezig in de beleving van dergelijke monumenten bij veel mensen die deze beeldhouwwerken bekijken. Men vond/vindt dergelijke monumenten on-Nederlands, teatraal, te uitbundig, te extravert en met te veel versieringen. Dergelijke grafmonumenten voor de landadel, hovelingen, militairen en het patriciaat, opgericht door familie, werden tot voor kort door kunsthistorici nog vaak afge-

daan als “min of meer pompeus beeldhouwwerk van matige kwaliteit” en “met langademige gedichten in het Latijn”.⁴ Wat betreft het gebruik van Latijn voor inscripties op grafmonumenten valt het op dat de opschriften in de eerste decennia na het ontstaan van de Gereformeerde Kerk vaak in het Nederlands gesteld waren, terwijl later in de zeventiende en achttiende eeuw ze weer volop in het Latijn zijn.

Na 1650 kwamen veel Zuid-Nederlandse kunstenaars naar de Noordelijke Nederlanden. Zij waren vooral werkzaam in Amsterdam. Na 1690 oefende een volgende generatie Zuid-Nederlanders hun invloed uit op de noordelijke provincies maar vestigde men zich naast Amsterdam ook in Den Haag als stadhoudelijk centrum. Dat ook Noord-Nederlandse beeldhouwers in Utrecht actief waren, verdient meer aandacht. Aan de beeldhouwer Jan Mast uit Utrecht is dit artikel gewijd.

Jan Mast

De naam J(an) Mast kennen wij van vier gesigeneerde grafmonumenten, twee in Wijhe, en telkens een in Tiel en Houten. Gezien zijn eerste gesigeneerde werk, uit 1707, kan hij omstreeks 1680 geboren zijn. Dit was zeer waarschijnlijk in Utrecht. Anders dan in de literatuur vermeld⁵ is hij in juli 1736 te Breukelen overleden en daar in de Pieterskerk begraven.⁶

Er is niet veel over zijn leven bekend. Hij komt een aantal malen voor onder deze naam in de Doop-, Trouw- en Begraafboeken bewaard in het Utrechts Archief. Op 25 mei 1707 trouwt Jan Mast wonende ‘Op de Steenweg’ met Dirkje Fockenbergh wonende ‘in de Massekast’ in de Domkerk.⁷ Zij waren op 28 maart van datzelfde jaar tegelijk lidmaat geworden van de Domkerk.⁸ Van 1709 tot en met 1713 woont hij met zijn gezin ‘onder den Dom, alias Servetstraat’ waar vier dochters geboren worden en er één jong overlijdt. Op 9 september 1711 is hij getuige bij het huwelijk van zijn schoonzuster Barbara Fokkenbergh.⁹ In 1716 woont het gezin ‘Op de Steenweg’ waar nog een dochter wordt geboren en datzelfde jaar overlijdt. In 1718 verhuist het gezin naar een huurhuis op het terrein van het buitenhuis Vechtstroom in Breukelen.¹⁰ In 1727 koopt Jan Mast ‘steenbeelhouwer’ een huis aan de Vecht aan de noordkant van het huis Vechtstroom voor 600

gulden.¹¹ In juli 1736 overlijdt hij in Breukelen. Kort na het overlijden van haar echtgenoot, verkoopt Theodora Fokkenberg het huis.¹² Theodora keert terug naar Utrecht waar zij in 1740 een huis huurt.¹³

In de gepubliceerde literatuur wordt Jan Mast voor het eerst in 1778 vermeld door Hoevenaar:¹⁴ “Het overschoone Beeld van de Gerechtigheid 1^h in de groote Nis voor het Stadhuis, en het kleine 2ⁱ in de Audientie dezer stad: zyn niet alle deze Werken, de onwederspreekbaare bewyzen, dat het dezen Landen nimmer ontbroken heeft aan Bouw, Schilder, Beeldhouw, Giet en Graveerkundigen, die hunne Konst tot die hoogsten trap van volmaaktheid hebben doen stygen, dat dezelve wel niet de Antiken overtroffen, echt daar aan na by'er gekomen zyn, als men na waarheid van eenige Natie zoude mogen stellen”. De voetnoot h luidt: “Gemaakt door Jacob Cresant die veel jaaren Lid van het Schilders-collegie dezer Stad is geweest”. De voetnoot i noemt Jan Mast: “Dit zeer fraaije Beeldje is gemaakt door den Utrechtschen Beeldhouwer Jan van der Mast, die evenals de gemelde Jacob Cresant, op de plaats genaamd Zydebalen van wylen de Heer David van Mollem, nu Sydervelt, zeer veel fraaije Cieraad en Beeldwerken gemaakt hebben”. Hoevenaar noemt Mast verder niet meer, ook niet in de narede waar hij enkele door hem vergeeten kunstenaars opsomt. Vervolgens vermeldt Van der Puyl¹⁵, de schilder, in zijn *Naamlijst der Kunstenaren*, dat achterin zijn werkje *Kort Verhaal* is opgenomen: “Dewelken in deze Stad geboren; door dit Teken-School aangekweekt; of naar verkregen Burgerrecht in St.Lucasgild, thands Schilders-Collegie's Notulen zijn ingeschreven, en volgens aan deszelfs Rechten voldaan te hebben, bij derzelver permissie hun kunst in deze stad Utrecht en Vrijheid geëxerceert hebben: 1736 Jan van der Mast Beeldhouwer Die met hem veel Beelde en Cieraden, op de Buitenplaats De Zydebalen nu Sydervelt, en het kleine Beeldje der Gerechtigheit, in de Audientie-Kamer dezer Stad heeft uitgewerkt”.

Van Eynden en Van Willigen (1816)¹⁶, Nagler (1835-1852),¹⁷ Kramm (1860)¹⁸ en Immerzeel (1842)¹⁹ maken melding van het werk dat Mast voor de buitenplaats Zijdebalen gemaakt heeft en van zijn beeld Justitia voor het stadhuis van Utrecht. Volgens Muller (1880)²⁰ zijn de namen van het schilderscollege overgenomen uit de *Naamlijst der Kunstenaren* van Van der Puyl, die weer is overgenomen uit een redevoering door de Utrechtse notaris Adrianus Hoevenaar in 1778. Dit laatste kan niet aangetoond worden omdat Hoevenaar in de gepubliceerde versie van zijn toespraak deze namen niet noemt. Volgens Muller heeft Van der Puyl zelf geen onderzoek verricht. Verder zegt hij dat Van der Puyl nogal onbetrouwbaar is, wat ook zou blijken uit het feit dat hij er in 1807 met de kas vandoor ging naar het buitenland. Ook noemt Van der Puyl in dezelfde lijst Hendrick de Keijzer als maker van de grafmonumenten voor De Ruyter (=Verhulst), Van Gent (=Verhulst) en Kortenaer (onbekend kunstenaar).

Het is opvallend dat geen enkele publicatie van vóór 1908, (toen de *Voorloopige lijst* verscheen) de grafmonumenten noemt, terwijl het bij deze grafmonumenten toch gaat om de meest opvallende én gesigioneerde werken van Jan Mast. De

vroege auteurs, zojuist aangehaald, vermelden vrijwel identieke gegevens, die ze blijkbaar van elkaar overschreven en die allemaal teruggaan op Hoevenaar en Van der Puyl. Vanaf Wurzbach (1910)²¹ noemen de meeste naslagwerken het lidmaatschap van Mast van het gilde in 1736. Het is onwaarschijnlijk dat Mast in zijn sterfjaar en wonende in Breukelen nog lid is geworden van het Utrechtse gilde.

Er is lang onduidelijkheid geweest over de naam van de beeldhouwer die in dit essay naar voren wordt gehaald. Zo dient hij te worden onderscheiden van de beeldhouwer Johan(nes) (van) Damast, met wie onze beeldhouwer soms wordt verward en die in ongeveer dezelfde tijd en – deels – in dezelfde stad woonde en werkte.²² De naam van onze beeldhouwer komt voor als “Jan Mast”, “Jan van de Mast” en “Jan van der Mast”. De signering op zijn grafmonumenten is steeds “J. Mast”.²³

Het gesigioneerde en gedateerde werk van Jan Mast valt in de periode tussen 1707 en 1716. Het is de periode van het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk. De personen die verderop ter sprake komen in verband met de monumenten van de hand van Jan Mast leefden echter grotendeels tijdens het bewind van Willem III, die in 1702 overleed. Zij blijken allen duidelijk een connectie met hem te hebben.

Nadat Willem III in 1672 in Holland en Zeeland en in 1674 in Utrecht, Gelre en Overijssel wat moeizaam aan de macht was gekomen als stadhouder, wist hij grote invloed uit te oefenen op de benoeming van de bestuurders van de Republiek. Vooral in Utrecht, dat Fransgezind was geweest, kreeg hij absolute macht. Hij kon hem gunstig gezinde, loyale bestuurders en legeraanvoerders als Van Velthuysen, Van Welderen, Van Dedem en Van Voorst goed gebruiken in een tijd die veel diplomatie vereiste ten opzichte van zijn tegenstanders in binnen- en buitenland. Amsterdam was zoals altijd de meest kritische en invloedrijkste stad waar hij dan ook de staatsgezinde bestuurders Cornelis de Graeff en Andries de Graeff (de schoonvader van Van Voorst en Van Velthuysen) in 1672 uit hun positie zette.

Willem III is zijn leven lang in conflict geweest met Lodewijk XIV, die hij er al of niet terecht van verdacht op expansie van Frankrijk uit te zijn. Van Dedem en Van Welderen zijn aanvoerders in zijn legers geweest die vooral in de Spaanse Nederlanden veldslagen –die vermeld staan op hun grafmonumenten– hebben gevoerd om een barrière op te werpen tegen een Franse gebiedsuitbreiding.

Het werk van Jan Mast heeft duidelijk invloed ondergaan van Daniël Marot en Rombout Verhulst. Mast baseerde zich hierbij zeer waarschijnlijk op de tekeningen van de ontwerpen van Marot die in deze periode circuleerden. Het lijkt niet zo te zijn dat Marot eigenhandig voor Jan Mast ontwerpen heeft gemaakt. Obeliskvormige wandgraven, bij voorbeeld, zoals dat van Van Dedem in Wijhe en dat Van Welderen in Tiel zijn duidelijk ontstaan onder invloed van Marot. De obelisk werd vooral voor militairen gebruikt als symbool van standvastigheid. Zo vervaardigde Blommendael in 1691 een obelisk voor het epitaaf voor Johan van Brakel in de St. Laurenskerk in

Afb.1. Detail van het familieportret door Roelof Koets van het gezin Van Dedem, ca. 1692 (particulier bezit)

Rotterdam en het obeliskpraalgraf voor Menno van Coehoorn in Wyckel door Van der Plas naar ontwerp van Marot dateert uit ca. 1705. Wapenschilden op een grafmonument opgehangen tegen de achterwand of aan guirlandes waren bekend vanaf het midden van de zeventiende eeuw, zoals te zien op het monument voor Van In- en Kniphuisen in Midwolde uit 1664/69 van de hand van Verhulst.

De vier grafmonumenten van Jan Mast vertonen hiermee veel overeenkomsten. Het gaat in alle gevallen om wandgraven met een portret en ze zijn alle vervaardigd van marmer. Er is een overvloed aan heraldiek en bij de twee monumenten voor militairen is sprake van een obeliskvorm. Portretmedaillons of portretbustes op grafmonumenten komen in Nederland voor vanaf ca. 1670. Het epitaaf voor Isaac Sweers uit 1674 in de Oude Kerk van Amsterdam door Verhulst bevat de eerste funeraire portretbuste in Nederland, een portretmedaillon in dezelfde kerk door Verhulst van Willem van der Zaan is uit 1670. In hoeverre de afgebeelde personen op de hier beschreven grafmonumenten portretten zijn, valt niet met zekerheid te zeggen. Het is bekend dat, bij voorbeeld, Verhulst voor een aantal van zijn grafmonumenten een dodenmasker gebruikte waardoor een zeer 'levensecht' resultaat ontstond.²⁴ In het geval van onze vier monumenten kan gezegd worden dat het portretmedaillon van Van Dedem gebaseerd lijkt te zijn op het familieportret door Roelof Koets (de jongere), waar Van Dedem in ongeveer dezelfde houding met pruik op staat afgebeeld tezamen met zijn echtgenote en de drie oudste kinderen (afb. 1).²⁵ Afgaande op de leeftijd van de kinderen zal dit familieportret in 1692/93 geschilderd zijn. Van Dedem was toen tegen de vijftig. De

Afb.2. Wijhe, Sint-Nicolaaskerk, portretmedaillon van het grafmonument voor Van Dedem, 1714 (foto auteur 2006)

gelaatstreken van portret en medaillon komen goed overeen. Want, hoewel Van Dedem 70 jaar geworden is, is het medaillonportret van een jongere man (afb. 2).

Ook de portretbuste van Van Voorst, op het monument in Wijhe, ziet er duidelijk individueel uit (afb. 3). Van hem is echter geen andere afbeelding bekend. Het lijkt mij echter waarschijnlijk dat de opdrachtgevers in alle gevallen een zekere gelijkenis verlangd zullen hebben. Het medaillonportret van Van Welderen in Tiel wordt genoemd als 'Gelders portret', hoewel ook van hem is geen ander portret bekend is.²⁶ Ten slotte is er nog een jeugdportret van Diderick van Velthuysen met zijn vader Frederick door Thomas de Keyser uit 1660. Het bijzondere van dit laatste portret is dat Frederick van Velthuysen al in 1658 was overleden en dit dus een postuum portret van de vader is, gebaseerd op zijn huwelijksportret uit 1636 met zijn eerste echtgenote Josina van Schonevelt. Frederick van Velthuysen en Thomas de Keyser waren neven.²⁷ Omdat Diderick van Velthuysen op het portret nog maar 9 jaar oud was, valt er geen goede vergelijking met het portret op het grafmonument (afb. 4) te maken, al zijn de familietrekken wel herkenbaar vergeleken met het portret van zijn vader.

Een ander aspect dat de vier grafmonumenten van de hand

Afb.3. Wijhe, portretbuste van het wandgraf voor Van Voorst, 1707 (foto auteur 2006)

Afb.4. Houten, Hersteld Hervormde Kerk, portretmedaillon van het epitaaf voor Van Velthuysen, 1716 (foto auteur 2006)

van Jan Mast gemeen hebben, is het feit dat zij zich alle bevinden in het interieur van een protestantse kerk. Hierbij lijkt het belangrijk te letten op de plaats waar de grafmonumenten precies zijn aangebracht. Als protestantse monumenten zijn zij van het oorspronkelijke katholieke koor met het altaar afgewend. Zo kijken Van Voorst en Van Dedem naar het westen, weg van het vroegere hoofdaltaar. Het monument voor Van Welderen is met zijn rug naar het oosten gekeerd en het monument voor Van Velthuysen is zelfs tegen een speciaal gebouwde scheidingswand tussen schip en koor geplaatst en zijn rug is dus naar het koor gekeerd. De plaats van de monumenten is nog steeds in of dichtbij het (zij)koor, deze plaats bleef de voorkeur houden ook na de Reformatie. Men kan ook zeggen dat zij naar de kansel zijn toegewend. Op deze manier zijn de afgebeelde personen in hun hiërarchisch bevoorrechte positie ten opzichte van de gemeente 'aanwezig' bij het Woord, het belangrijkste onderdeel van de protestantse eredienst. De favoriete plek voor dit soort monumenten was de noordmuur vanwege de lichtinval. In Wijhe is men dan ook aan de noordkant begonnen met de monumenten voor Van Ittersum (1705) en Van Voorst (1707).

Dat Mast werk heeft gemaakt voor het -voor hem- excen-

trisch gelegen Wijhe kan verklaard worden uit het feit dat de gememoreerde in Wijhe, Van Voorst tot Hagenvoorde, een zwager was van de gememoreerde in Houten, Van Velthuysen. Alle vier personen van de genoemde grafmonumenten hadden een band met het hof van Willem III en Mary of met de kringen daaromheen. Zo heeft Willem III zich persoonlijk bemoeid met het huwelijk van Van Voorst en Arnoldina de Graeff gezien het charter met de huwelijksvoorwaarden.²⁸

Hierna volgt in chronologische volgorde een beschrijving van het tot nu toe bekende werk van Mast. Allereerst gaat het om de vier reeds genoemde grafmonumenten. Vervolgens komt het beeld van Justitia aan bod dat zich nu bevindt in het Centraal Museum in Utrecht en oorspronkelijk stond in de Utrechtse vierschaar van het oude stadhuis. Hierna wordt aandacht besteed aan het niet meer bestaande beeldhouwwerk dat door Jan Mast vervaardigd is voor de buitenplaats Zijdebalen. Vervolgens wordt kort ingegaan op verondersteld werk van hem in Breukelen, Maarsse en Tiel dat zeer waarschijnlijk niet van zijn hand is. Tenslotte wil ik beargumenteren waarom een derde wandgraf in Wijhe, voor Van Ittersum, mogelijk wel aan hem is toe te schrijven.

Beeldhouwwerken van Jan Mast.²⁹

Wandgraf voor Transisalanus Adolf baron van Voorst tot Hagenvoorde (1651-1707) in de N.H. Kerk te Wijhe

Het wandgraf is aangebracht tegen een blauw geverfde muurplaat, tegen de wand van een muurnis (een dichtgezet venster), die de contouren van het grafmonument volgt. Op een plint van zwart marmer staat een onderstuk van witgrijs geaderd marmer met een inspringende rechthoekige zwarte Namense steen in het midden (afb. 5). Op dit onderstuk zien we een zwartmarmeren tombe die rechts en links wordt geflankeerd door twee staande putti. Op de tombe is in het midden het borstbeeld van de baron geplaatst met rechts en links daarnaast twee zittende putti. De afsluitende rand van de dekplaat bestaat aan de bovenzijde uit een geprofileerde rand met een versiering van bladmotieven met daaronder een versierde rand met boognisjes waarin bladslingertjes hangen. Het midden van deze twee randen wordt bedekt door de sokkel van het borstbeeld met daaronder een gevleugeld engelkopje. De achterwand van het eigenlijke monument bestaat uit een gedrapeerde doek, die midden boven afhangt van een troonhemel met erboven drie struisveren met een kokarde en die rechts en links wordt voorgesteld als zijnde

Afb.5. Wijhe, wandgraf voor Van Voorst, 1707 (foto auteur 2006)

opgeknoopt om twee ronde hoekstukken. Onder het hoofdwapen, dat is aangebracht onder de troonhemel, zien we rechts en links verlopend de tweemaal acht kwartierwapens, alle gekroond en aan de onderzijde voorzien van een banderol met daarop ingebeitelde, zwart geverfde letters van de geslachtsnamen.

De twee putti naast de tombe staan met hun hoofd naar buiten gericht en met hun ene been, aan de binnenzijde, op een zandloper (rechts) en een doodshoofd (afb. 6). In hun hand aan de buitenzijde houden zij een omgekeerde en gedooft fakkelt. Met de andere hand houden zij een doek vast die boven hun hoofd is gedrapeerd en die bij de rechter putto over zijn opgetrokken knie valt. De twee op de dekplaat weergegeven putti zijn naakt en houden in hun hand aan de buitenzijde de grote helm (rechts) en de fascis (de Romeinse roedenbundel met daarin gestoken een bijl).³⁰ De rechter putto zit op twee over elkaar liggende wapenhandschoenen en de linker op een ooronde met afhangende zegels, beide weergegeven op een sokkel. De putti met hun mollige uiterlijk zijn duidelijk geïnspireerd op Verhulst.³¹

Het borstbeeld toont de overledene in zijn borstharnas, met een fijn geplooid halsdoek en een gedrapeerde doek die afhangt van de rechterschouder eindigend onderaan het borstbeeld. Het gelaat, dat licht naar rechts gewend is, wordt omgeven door

Afb.6. Wijhe, putto op het wandgraf voor Van Voorst, 1707 (foto auteur 2006)

een grote allongepruik, die aan de linkerkant over de schouder naar achteren valt en aan de rechterkant naar voren tot aan de onderkant van de buste. Volgens Scholten zijn portretbustes op praalgraven in ons land erg zeldzaam.³²

Transisalanus (op diverse manieren geschreven en met de betekenis van 'Overijsselse') Adolf baron van Voorst tot Hagenvoorde was het zevende kind van Drost Hiddo van Voorst tot Hagenvoorde en Joanna van Haersolte. Voor hun zevende zoon hadden de ouders de Ridderschap en de Steden van Overijssel verzocht als 'peetouders' op te treden. Dit verzoek werd ingewilligd, vandaar de naam 'Transisalanus', het kind kreeg een petegeschenk van 300 gulden lijfpensioen. Hij trouwde in 1681 met de schatrijke Aertje/Arnoldina de Graeff, dochter van Andries de Graeff, voormalig burgemeester van Amsterdam.³³ Hij is zonder wettige nakomelingen gestorven.

Het monument is opgericht door zijn universeel erfgenaam en neef Christoffer Aemilius van Voorst.³⁴ Transisalanus was een zwager van Diderick van Velthuysen, voor wie Mast in 1716 in Houten het grafmonument vervaardigde. Dit kan wellicht de connectie tussen Wijhe en Houten verklaren. Van Velthuysen, als Utrechenaar, is vermoedelijk op de hoogte geweest van de beeldhouwer Mast en heeft hem kunnen aanbevelen.

Van Voorst was hoveling van Willem III, eerst page aan het hof, in 1672 benoemd tot 'ordinaris edelman' en in 1681 bevorderd tot hofmeester. Hij was houtvester en drossaard te Soestdijk, een buitenplaats van Willem III. Soestdijk was omstreeks 1650 gebouwd in opdracht van Cornelis de Graeff, wiens erfgenaam Jacob het verkocht aan Willem III in 1674. Cornelis was een broer van Andries de Graeff, de schoonvader van Voorst. Van Voorst was verder: "Maarschalk van Eemland, drossaard en kastelein der stad Gorinchem en van den lande van Arkel, lid der ridderschap van Holland (1689), van gecommiteerde raden en 'ad vitam' van den Raad van State, bij welke lange lijst van ambten en waardigheden zonderling, maar treurig, afsteekt wat aangaande zijn levensgedrag in het Journaal [van Constantijn Huygens jr.] vermeld wordt".³⁵

Van Voorst is met Willem III en Mary mee naar Engeland geweest ten tijde van de Glorious Revolution van 1688. Zijn paard was tijdens de overtocht gestikt omdat de zeezieke knechten de luiken gesloten hadden.³⁶ Uit het Journaal van Constantijn Huygens blijkt dat Huygens en Van Voorst elkaar goed kenden, dat het gearrangeerde huwelijk van Van Voorst en Aertje affectief kennelijk minder geslaagd was en dat Van Voorst misschien onwettige nakomelingen had. Ook kan enig gemanoeuvreren om baantjes en titels hem niet ontzegd worden. Willem III was bekend om zijn nepotisme.³⁷ In 1706 nog speculeerde men in Haagse kringen dat Van Voorst zijn oude maîtresse "Mlle. Lanscot, une persone infâme" zou trouwen, maar hij heeft daar waarschijnlijk om financiële redenen van afgezien omdat hij dan het geld van zijn overleden vrouw zou verspelen.³⁸ Het jaar daarop, in april, laat zijn gezondheid te wensen over en op 11 juni 1707 overlijdt Van Voorst in Den

Haag. Er is een impost, een belasting die op begraven werd geheven, van Fl. 30, - betaald bij zijn overlijden, wat het waarschijnlijk maakt dat hij in Den Haag is begraven al zijn daar geen bewijzen voor.

Hagenvoorde, de tweede helft van zijn naam, verwijst naar een buitenplaats bij Tongeren/Wijhe, waar Van Voorst een huis had. Toch zal hij hier, gezien zijn bezigheden aan het Hof, weinig zijn verbleven. Bovendien was zijn broer Herman tot zijn overlijden in 1698 Heer van Hagenvoorde en kwam het huis daarna in het bezit van Transisalanus. Hagenvoorde was groter dan bij voorbeeld Het Nijenhuis of De Gelder, de havezaten van de twee andere gememoreerden in Wijhe. Het huis is rond 1805 afgebroken. Van Voorst woonde van 1684 tot zijn dood in 1707 aan het Voorhout in Den Haag (nr. 40), na 1707 ging het huis over op een neef van zijn vrouw, Joan de Graeff. Tegenwoordig is het een herensociëteit. Als burens op het Voorhout had Van Voorst vanaf 1706 Alida de Graeff en Diderick van Velthuysen, zijn zwager van het monument in Houten. Zij woonden tot 1710 op nummer 38.³⁹

De familiewapens plaatsen de overledene in een dynastieke lijn en bewijzen de oude afstamming van de gememoreerde. De inscriptie, hier niet meer aanwezig, somt meestal de heldendaden op. Dit alles vanuit het retrospectieve element van het grafmonument. Het monument heeft verder ook nog een prospectieve inhoud. Hadden preremondatorische grafmonumenten vooral een prospectieve betekenis, in de zin dat zij verwezen naar het beoogde hiernamaals, remondatorische monumenten werden ook opgericht met het oog op de toeschouwer. Het nageslacht kon er inspiratie, legitimatie van hun afkomst en trots uit putten: de monumenten werden ten slotte door de erfgenamen opgericht.⁴⁰

Dit gericht zijn van grafmonumenten op de toeschouwer kan misschien verklaren waarom de overledene steeds meer 'overeind' kwam. Hij wordt niet meer liggend afgebeeld, - al dan niet dood en naar hemel of heiligenbeeld kijkend - of rustend op een elleboog, maar verticaal en "levend" en de beschouwer aankijkend. Het is wat ironisch dat alle personen van de hier besproken monumenten met uitzondering van één zonder wettige nakomelingen stierven.

Epitaaf voor Stephanus (Steven) baron van Welderen (1662-1709) in de N.H. Kerk Tiel⁴¹

Het epitaaf is aangebracht tegen een zwartgeverfde muur in de vorm van een gotisch venster. Het monument bestaat uit een zwartmarmeren tombe met inscriptie met daaronder een voorstelling in een witmarmeren reliëf tussen twee donkergrijze voluten met rond de krul van elke voluut een krullend blad in wit marmer (afb. 7). Van een lambrequin afhangend van dit reliëf zien we een olielamp. De tombe heeft een concave plint voor de daarop geplaatste afgeknotte obelisk met een korte zuil, alles in grijs-roze marmer. Tegen de onderkant van de korte zuil is het hoofdwapen geplaatst en op de zuil staat een witmarmeren brandende urn. Alle beeldhouwkundige details zijn verder van wit marmer. Links en rechts van de

Afb. 7. Tiel, Sint-Maartenkerk, epitaaf voor Van Welderen, 1709 (foto auteur 2006)

obelisk steken vlaggen, vaandels, trommels, sabels, geweren, kanonnen en een tas met het initiaal W (Welderen) uit. Links en rechts van de obelisk zijn de zestien kwartierwapens aangebracht. Boven de kwartierwapens en ter weerszijden van de korte zuil zweven twee bazuinblazende putti met vleugels. Met de andere hand dan die de bazuin vasthoudt, houden zij een gevlochten koord waar de wapens aan zijn bevestigd. De obelisk heeft een boognis waartegen de figuur van Chronos met een zeis oprijst. De zeis wordt verticaal tegen zijn linkerschouder gehouden door de rechterhand, waarbij de linkerarm voorlangs kruist. Op zijn voet staat op een plint met voluten het portretmedaillon van de overledene. Het medaillon wordt geflankeerd door twee zittende putti, de rechter putto heeft een hoorn in zijn linkerhand en de andere putto heeft een zandloper op zijn linkerknie. Hun beider hoofd is bedekt met een doek. Beide putti zitten op een plint. Op de voorzijde van de tombe, onder de tekstplaat, is een voorstelling van een veldslag geplaatst, de voorgrond in diep reliëf, waarvan de achtergrond in steeds zwakker wordend reliëf is uitgevoerd. Links onder de bomen zitten twee vrouwen, van wie één een baby voedt aan de borst. Een jongetje voor hen houdt een kijker vast. Rondom hen zien we omgevallen boomstronken. Op de achtergrond gaan soldaten met vaandels, hellebaarden, sabels en musketten

in de aanval. Geheel rechts in de verte ligt een dorp van waaruit kanonnen vuren. In het midden onder deze voorstelling hangt een lambrequin af met het monogram van Van Welderen. Het portretmedaillon van Van Welderen toont de overledene met het bovenlichaam licht naar links gewend en het hoofd frontaal gekeerd. Hij is gekleed in een borstharnas en een geknoopte halsdoek. In zijn rechterhand houdt hij een commandostaf. Het gelaat is omgeven door een allongepruik die links over de schouder naar voren hangt en rechts naar achteren.

Van Welderen was luitenant-generaal der Infanterie, kolonel van het Gelders regiment, gouverneur van de stad Menen (bij Kortrijk) etc etc., hij is overleden op 2 november 1709 binnen Bergen in Henegouwen ten gevolge van een val van zijn paard waarbij hij zijn nek brak.⁴² Hij was ongehuwd. Het monument is opgericht op verzoek van een broer van Steven, Johannes, die burgemeester van Tiel was. De Van Welderens onderhielden goede relaties met de Oranjes, de vriendschap tussen Johan van Welderen en Willem III was bekend.⁴³

Afbeeldingen van zee- en veldslagen, zoals op de monumenten van Van Welderen en Van Dedem in Wijhe, komen voor het eerst voor op het Van Heemskerckepitaaf (1607) van de hand van Hendrick de Keyser in de Oude Kerk in Amsterdam. Vaandels en wapens van marmer vergaan niet in tegenstelling tot de echte objecten die bij een belangrijke begrafenis gebruikt werden. De tombe is een 'bed van eer' met onvergankelijk lof. Dat het monument ontworpen zou kunnen zijn onder invloed van prenten van Daniel Marot wordt betoogd door M. Ozinga.⁴⁴ Deze auteur geeft echter ook toe dat de verschillende details die op het monument zijn te zien al vóór Marot in gebruik waren. Een aantal ontwerpen van Marot uit zijn *Second Livre de Tombeaux et d'Epitaphes* vindt men in het werk van Jessen uit 1892 afgebeeld.⁴⁵ Er zijn modieuze elementen in die ontwerpen te vinden, die we vanzelfsprekend terugzien in het werk van J. Mast zoals de twee vrouwen die aan weerszijden van een medaillon zitten, de putti met bedekte hoofden, de rechthoekige tekstplaat, de afgeknotte obelisk met een buste, de Romeinse olielampen en de vaandels. Ook de figuur van Chronos in een van Marot's tekeningen zien we terug, maar dan veel minder zwierig. Van direct kopieerwerk door J. Mast lijkt geen sprake te zijn. Dat het ontwerp van "een zekere Jean Baptist de Xavery"(sic) komt, kan niet juist zijn, omdat Xavery in 1709 nog maar 12 jaar oud was.⁴⁶

Er bevond zich in de St. Maartenskerk te Tiel nog een ander monument en wel voor de broer van Steven van Welderen, Johan van Welderen (1660-1724). Dit grafmonument is wel door J. B. Xavery in 1728 uitgevoerd. Waarschijnlijk heeft dit voor de verwarring gezorgd. Het monument van Xavery werd al in de achttiende eeuw vernietigd en er is slechts een beschadigde portretbuste van over, die zich nu in het Rijksmuseum in Amsterdam bevindt.⁴⁷

Wandgraf voor Coenraad Willem van Dedem (1644-1714) in de N.H. Kerk te Wijhe

Het wandgraf is aangebracht tegen een dichtgezet venster dat

Afb.8. Wijhe, wandgraf voor Van Dedem, 1714 (foto auteur 2006)

als achterwand fungeert en blauw is geverfd (afb. 8). Op een verhoging van twee treden staat een ca. één meter hoog rechthoekig rood-grijs marmeren onderstuk met in het midden een rechthoekige witmarmeren plaat met een voorstelling in reliëf. Naast het onderstuk zitten links en rechts twee bazuinblazende putti op een Ionische voluut met een bladerenrank. Het reliëf op het onderstuk toont de slag bij Malplaquet (1709) waaraan Van Dedem heeft deelgenomen. Net als op het monument in Tiel is het reliëf op de voorgrond dieper dan op de achtergrond. Het stelt de aanvallende cavalerie voor met in de verte een dorpsgezicht. Op dit onderstuk staat een trapeziumvormige tombe met een obelisk op een concave plint van hetzelfde kleurige marmer. Een zwartmarmeren plaat op de tombe bevat de licht ingebeitelde tekst in vergulde letters. Op de tombe is in het midden het portretmedaillon van de baron geplaatst geflankeerd door twee zittende naakte vrouwenfiguren die het medaillon vasthouden. Het portretmedaillon toont de overledene frontaal met het hoofd iets naar links gewend. Hij draagt een borstharnas met een halsdoek, zijn linkerarm houdt hij voor de borst, waarbij hij met zijn rechterhand voorzien van een doek een commandostaf vasthoudt. Hij draagt een allongepruik die over de linkerschouder naar voren afhangt en over de rechterschouder naar achteren valt. Aan weerszijden van de obelisk en de tombe steken vaandels, vlaggen, kanonnen, geweerkolven en een trommel uit. Het hoofdwapen is halverwege op de obelisk bevestigd. De punt van de obelisk wordt afgesloten door een kroon. De

twee maal acht wapenkwartieren zijn verlopend van hoog naar laag bevestigd tegen de achterwand.

Voor het monument ligt een hardstenen zerk die toegang geeft tot de grafkelder. Het is frappant dat de wapens van deze zerk, evenals van de grote zerk voor Rutger van Haersolte († 1703) op het zijkoor, alle zijn stukgeslagen, terwijl men de wandmonumenten ongemoeid heeft gelaten. Volgens de koster bevinden zich twee kisten in de kelder.

Van Dedem was een burgemeesterszoon (Zwolle). Hij werd baron Van Dedem, Heer tot de Gelder in 1683, luitenant-kolonel in 1686, officier van de infanterie in 1693. Zijn laatste rang was luitenant-generaal, vanaf 1704. Hij was commandeur van Zwolle, gouverneur van Maastricht 1713 etc. (zie de inscriptie). Hij speelde een belangrijke rol in de oorlog tegen Frankrijk (1688-'97) toen Willem III als koning van Groot-Brittannië zich verzette tegen de Franse expansie. Ook in de Spaanse Successieoorlog vanaf 1702 was Van Dedem actief. Hij werd lid van de ridderschap van Overijssel in 1683, het jaar waarin hij De Gelder bij Wijhe kocht, een noodzakelijk soort bezit om opgenomen te worden in de ridderschap. Hij was gedeputeerde naar de Landdag van Overijssel. Van Dedem overleed op 18 februari te Zwolle in zijn huis aan de Koestraat en werd begraven op de 27ste van die maand te Wijhe. De begrafenis ging gepaard met groot militair vertoon waaraan vijf compagnieën van zijn regiment deelnamen. Zijn weduwe Anna Elisabeth van Echten tot Echten richtte het grafmonument op, zoals op de inscriptie staat te lezen. Zij hadden twee zonen en vier dochters en nog twee zonen die jong gestorven zijn.⁴⁸ De buitenplaats De Gelder is in 1913 afgebroken. Er stonden kanonnen op het voorplein afkomstig van de slag bij Malplaquet (1709), de slag die op het grafmonument staat afgebeeld.⁴⁹ Deze kanonnen zijn later vervangen door de huidige. De hier bedoelde tak van de familie Van Dedem is in de mannelijke lijn uitgestorven in 1825.

Epitaaf voor Theodorus (Diderick) van Velthuysen (1651-1716) in Hersteld Hervormde Kerk te Houten

Een aantal marmeren treden leidt naar een bordes met het epitaaf. Het monument is geplaatst tegen een ovaal van schoonmetselwerk (afb. 9). Het bestaat uit een grote rechthoekige zwartgeverfde inscriptieplaat omlijst door een wit met grijsgeaderd geprofileerd kader met pilasters met Ionische kapitelen. Daarop staan links en rechts twee Romeinse olielampen met het wapen van Van Velthuysen ertussen. Aan weerskanten van de omlijsting staan aan elke kant twee gevleugelde putti, rechts met een uitgedoofde toorts en links met een schedel in een doek. De putti zijn met hun hoofd naar buiten gericht, het hoofd van de rechterputto die het dichtst bij de tekstplaat staat is bedekt met een gedrapeerde doek. De putti staan op een plint. In de tekstplaat is een halfronde vorm uitgespaard voor het ronde portretmedaillon van Van Velthuysen middenonder. Het medaillon is aan de onderkant omgeven door loof- en krulwerk. Van Velthuysen is afgebeeld met het hoofd licht naar links gewend. Hij is gekleed naar de mode

Afb.9. Houten, epitaaf voor Van Velthuysen, 1716 (foto auteur 2006)

van die tijd met een gestrikte halsdoek en een allongepruik die over de linkerschouder naar voren hangt en over de rechterschouder naar achteren. Onder het middendeel met de tekstplaat bevindt zich een onderstuk met links en rechts grote voluten en middenonder een scheefhangende zandloper in een gedrapeerde doek.

Scholten⁵⁰ schrijft het ontwerp toe aan Daniel Marot. De Jong acht het waarschijnlijker dat het monument is gebaseerd op tekeningen die toen al ruimschoots gepubliceerd waren en dat Marot geen directe betrokkenheid, noch bij de tuinen noch bij het epitaaf heeft gehad.

Het uitzicht op het epitaaf is wel eens anders geweest getuige een opmerking van Van der Wyck: aan de latere eigenaar van Heemstede Esaye Gillot... "herinnert in de Houtense dorpskerk de marmeren grafplaat, die wel zeer bescheiden afsteekt bij van Velthuysens protsig monument op het koor, dat met al zijn grootsheid thans schuilgaat achter een tribune bestemd tot zitplaats tijdens de eredienst voor de [meisjes]pupillen van een opvoedingsgesticht. Sic transit gloria mundi!" En verderop: "Theodorus Velthuysen rust, als ware hij de heer van het dorp, in zijn grafkelder op het koor van de Houtens dorpskerk. Te zijner nagedachtenis werd in 1716 door J. Mast een monument opgericht, waarop wij behalve een langademig

opschrift, dat zijn bekwaamheden roemt, zijn borstbeeld in witmarmer bewonderen".⁵¹

Volgens De Keijzer vermeldt het begraafboek dat Diderick van Velthuysen in de grafkelder onder het koor begraven is, hetgeen niet zo blijkt te zijn.⁵² Van Velthuysen had in zijn testament van 16 januari 1716 bepaald dat hij een tombe van wit marmer vervaardigd door "een van de bequaemste meesters" in de kerk van Houten wenste en dat hij had daar een bedrag van 3000 gulden voor had gereserveerd.⁵³ De naam Mast wordt helaas niet genoemd, wel dat er een "bygevoude caerte figuratieft vertoont" bij zou zijn. Helaas is de 'caerte' niet meer aanwezig.⁵⁴

Van Velthuysen kwam uit een Utrechtse patriciërsfamilie. Hij kocht de ridderhofstad Heemstede in 1680, twee jaar na zijn huwelijk met de rijke burgemeestersdochter Alida de Graeff. Als ambitieus bestuurder van de stad en de Staten van Utrecht, maar niet van adel, kon hij zich door deze aankoop 'Heer van Heemstede' noemen en profiteren van de bijbehorende privileges. Het bezit van Heemstede gaf recht op zitting in de Staten van Utrecht, maar Van Velthuysen bezat dat recht al uit hoofde van zijn benoeming tot kanunnik van de Dom. De vader van Alida en Arnoldina (deze laatste was in 1681 getrouwd met Van Voorst uit Wijhe), Andries de Graeff,⁵⁵ was door Willem III in 1672 uit de stadsregering van Amsterdam gezet vanwege zijn staats sympathieën maar hij zag een mogelijkheid om weer bij de oranjegezinden in de gunst te komen door zijn dochters uit te huwelijken aan deze twee trouwe aanhangers van Willem III, Van Voorst en Van Velthuysen. Zij brachten veel geld mee en waren daardoor een goede partij.⁵⁶ Van der Wyck citeert een dagboekanteekening waaruit blijkt dat ook het gearrangeerde huwelijk van Van Velthuysen en Alida de Graeff niet gelukkig was.⁵⁷ Hij heeft het over de plotselinge dood van Van Velthuysen; aangezien Van Velthuysen op 20 juli 1716 is overleden en het testament van 16 januari is, kan dat niet al te onverwacht zijn geweest. In hetzelfde testament zegt Van Velthuysen over zijn vrouw dat het huwelijk nooit is voltrokken "[ik] noijt haer vleesluk heb bekendt, maer sulcks altydt van haer is belet en gewijgert" waarom hij haar een toegezegde som van veertigduizend gulden die zij na zijn dood zou ontvangen, ontzegt. In het licht van het feit dat de moeder van Alida en Arnoldina, Elizabeth Bickers van Swieten, binnen zes jaar na de huwelijksvoltrekking met Andries de Graeff in het kraambd van haar zevende kind stierf en al vier eerdere kinderen waren overleden, zou een aanwijzing kunnen zijn voor de kinderloosheid van haar dochters. Vondel zei het in zijn gedicht *Op de kinders van den Heere Burgermeester Andries de Graeff* als volgt: "Op zyn zevental van zonnen / By Elizabeth gewonnen, / Dry waeruit haer glans noch straelt' / vier alree om hoogh gehaelt".⁵⁸ Vier van de zeven kinderen waren dus al gestorven. Dirk Smout, een Utrechtse dichter, heeft in 1716 een *Rouwklagt* op het overlyden van den welgeboren here Diderik van Velthuysen, here van Heemstede⁵⁹ geschreven. Van Velthuysen heeft zeer veel gedaan aan de verfraaiing van Heemstede te Houten, dat in 1645 voor Hendrick Pieck en

Maria Agnes van Winssen gebouwd was, vooral van de tuinen. Van Velthuysen was een loyaal aanhanger van Willem III; er stonden borstbeelden van Willem de Zwijger, prins Maurits, prins Frederik Hendrik en prins Willem II in de parterretuin. Evenals op Het Loo werd Willem III verzinnebeeld door een *Herculesfontein*.⁶⁰ Aangezien de tuinen zeer waarschijnlijk vóór 1700 voltooid waren is het nauwelijks mogelijk dat Mast werk voor de tuinen geleverd heeft.⁶¹ Er is althans niets meer van over. De nauwe connectie tussen Willem III en Diderick van Velthuysen blijkt verder ook uit de lange opdracht aan Van Velthuysen in dichtvorm door Lukas Rotgans in zijn lofdicht *Wilhem de Derde* uit 1698-1700.⁶² In 1720 is Heemstede verkocht en zijn de beelden van de hand gedaan. Een gerucht dat de beelden uit desinteresse van Jhr. Mr. I.L.C. van de Berch, in 1837 eigenaar van Heemstede, in de tuin begraven zouden zijn werd door archeologisch onderzoek in 2001 ontzenuwd.⁶³ In 1720 werd Heemstede verkocht aan Anthonie Turck, een ambitieuze beeldhouwer en steenhandelaar uit Amsterdam. Ambitieuze – want als kersverse Heer van Heemstede veranderde hij zijn naam prompt in Torck waardoor men hem associeerde met de echt adellijke Torcks van kasteel Rosendael.⁶⁴ In de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* uit 1772 wordt vermeld dat hij de tuin grotendeels ontmantelde en “de Beelden en het lood der Fonteynen verkocht” werden. Dit was waarschijnlijk al voor Turcks aankoop gebeurd door erfgenamen als Cornelis Quint.⁶⁵ Heemstede werd op 10 januari 1987 door brand grotendeels verwoest, het huis is in 2002 gereconstrueerd en er zijn ook plannen om de tuinen te herstellen.

In vergelijking met de drie eerder besproken grafmonumenten is de iconografie van het monument van Van Velthuysen veel soberder. Van Velthuysen was niet van adel, alleen het familiewapen is aanwezig, de reeksen kwartierwapens van de voorouders, zoals bij de andere besproken grafmonumenten, ontbreken. Hij was ook geen veldheer zoals Van Welderen en Van Dedem, dus ook militaire elementen ontbreken.

Het beeld van Justitia (De Gerechtigheid)

De verpersoonlijking van Justitia wordt als vrouw weergegeven, staande in een S-pose en rustend op haar rechterbeen terwijl het linkerbeen losjes naar achteren gebogen op de zijkant van de voet rust (afb. 10). Het hoofd is half naar links gewend. Het gelaat is omgeven door halflang golvend haar. In de hand van haar gebogen linkerarm houdt zij het zwaard der gerechtigheid omhoog. Zij heeft een weegschaal met twee schalen in de hand van de naar voren stekende rechterarm. Zij draagt een losvallende tunica tot op de sokkel met een opgeschort klassiek bovenkleed. Het schouderrije kleed valt in plooiën nauw om het lichaam. Het beeld is dof lichtbruin geverfd waardoor het van zandsteen lijkt, de weegschaal en het zwaard zijn verguld, waarbij het lemmet van het zwaard van ijzer is.

Het beeld is afkomstig uit het oude stadhuis⁶⁶ van Utrecht en wel uit de vierschaar waar het in een nis stond van een

Afb. 10. Utrecht, depot Centraal Museum, beeld van Justitia, circa 1729 (foto auteur 2006)

‘weidsch gestoelte’.⁶⁷ Volgens Muller dateert het portaal waardoor men binnenkwam, uit 1729. Dit zal dan ook wel het jaar voor het beeld zijn. Aan de gevel van Huis Lichtenberg, een onderdeel van hetzelfde stadhuis, bevond zich een ander beeld van Justitia van de hand van Jacob Cressant uit 1728. Gezien de samenwerking tussen Mast en Cressant bij Zijdebalen kan men hier een soortgelijke samenhang vermoeden. Het beeld van Cressant bevindt zich sinds 1964 in de nieuwe rechtbank in Groningen en wordt rond 1730 gedateerd.⁶⁸ Klinckaert zegt dat het eerstgenoemde beeld vóór 1838 verworven is voor het Centraal Museum en geeft als ontstaansdatum circa 1740-1750. Volgens deze schrijver leunt Mast’s beeld sterk aan bij dat van Cressant.⁶⁹ Cressant’s beeld zou op zijn beurt weer teruggaan op de Justitia uit 1655 van Quellinus in het Amsterdamse Stadhuis/Paleis op de Dam.⁷⁰ Mijns inziens bestaan er zijn echter significante verschillen tussen de drie beelden. Het beeld van Justitia van de hand van Cressant verschilt op een aantal onderdelen van het beeld van de hand van Mast: Cressant’s beeld staat licht voorovergebogen met het hoofd naar beneden gewend op het linkerbeen, met het rechterbeen als speelbeen. Zij houdt de weegschaal in haar omhooggeheven linkerhand en het zwaard in haar rechterhand op heuphoogte. De kleding is een zelfde soort klas-

siek gewaad als bij Mast, maar is anders geschikt. Het beeld van Quellinus in vergelijking met Mast laat zien dat de Justitia van Quellinus op het linkerbeen staat, het hoofd is naar rechts gewend. De rechterarm zal het nu verdwenen zwaard op heuphoogte vastgehouden hebben en de nu afgebroken linkerhand de weegschaal op dezelfde hoogte. Het kleed valt wat lossier om het lichaam.

Zijdebalen

Jan Mast heeft volgens diverse bronnen beeldhouwwerk voor Zijdebalen gemaakt. Helaas is hiervan, voor zover wij weten, niets meer over. Zijdebalen was een buitenverblijf aan de Vecht vlak buiten de stad Utrecht. Het was gebouwd door Jacob van Mollem, een doopsgezinde zijdereder. Zijn zoon David van Mollem (1670-1746) heeft als kunstliefhebber veel aan de tuin verfraaid, vooral wat betreft de aanschaf van beelden van onder andere Jan Baptist Xavery, Jacob Cressant en Jan Mast. In de tuin kon men grotwerk in Italiaanse stijl, schelpengrotten, een labyrint en vazen met mythologische maar ook uitzonderlijke bijbelse voorstellingen bewonderen. De tuin had voor Nederlandse begrippen een ongekend groot aantal beeldhouwwerken, hoewel ook toen al het adagium gold dat al te veel hoogdravende beelden van goden en godinnen in een tuin niet gepast waren. Van David van Mollem bestaat een fraaie terracotta buste door Jacob Cressant uit 1740, die zich nu in het Centraal Museum in Utrecht bevindt.⁷¹ De zijderederij werd in 1816 gesloten en de boedel in 1819 geveild.

Hoewel er van Jan Mast geen beeldhouwwerk van Zijdebalen meer bestaat, kunnen we daar wel een indruk van krijgen door de tekeningen van Jan de Beijer uit 1745. Waar de vijf lanen van het zogenaamde Sterrebos bij elkaar kwamen stonden vier vazen van Bentheimer steen op arduine voetstukken, twee van Xavery en twee van Mast.⁷² Verder noemt een inventaris uit 1746 “de hardstenen termen van de delen van de dag” werk van Mast.⁷³ Van Jacob Cressant zijn nog twee tuinvazen, afkomstig van Zijdebalen, aanwezig in het Rijksmuseum. Het zijn 144 centimeter hoge marmeren vazen met allegorische voorstellingen van de vier jaargetijden. Zij zijn het vroegst bekende werk van Cressant. Ze werden gemaakt voor de Vechtse buitenplaats Elsenburg en zijn later naar Zijdebalen verhuisd.⁷⁴

Ook binnenshuis, voor de ‘grootschen kouwel’ van de grote zaal in het midden van het huis, zou Mast beeldhouwwerk geleverd hebben.⁷⁵ Volgens het Hofdicht *Zijdebalen* van Arnold Hoogvliet waren er twee marmeren reliëfs, een met Aeneas met zijn vader en een met Cornelia met haar zonen. “Daar ’t Kunstpenseel van Hoet niet voor den beitel zwicht van Van de Mast hoe schoon die heeft den kinderplicht, Daar Enëas draagt zijn’ vader op de schouderen, Vertoon; hoe eël hij weer den plicht van deugdlijke ouderen In Grachus egae leert, of ’t ijzer fiks bestiert tot beelt en lofwerk, ’t welk de grootsche kouwel siert.”⁷⁶ In 1746 werd volgens de boedelinventaris van Van Mollem zijn Aeneas beschadigd teruggevonden in de rommelkamer.

Ook Kramm noemt “den Utrechtschen Jan van der Mast” als maker van beelden, vazen en andere sieraden.⁷⁷ Hij vermeldt vervolgens over de verkoping in 1819: “Het heugt ons nog, hoe alle de kunstwerken voor spotprijzen in de handen der laagste en onkundigste handelaars werden gevoerd, en Utrecht als het ware, overstroomd werd met beeldwerken vazen, enz., van marmer en andere steen, als ook door eene ongelooflijke massa van hout- beeld- en snijwerk, hetwelk heinde en ver met of zonder smaak weder eene plaats vond in burgertuintjes, enz., waarvan nog veel aanwezig is ...”. Mogelijk duikt er nog eens iets op in een tuintje in Overvecht.

Af te schrijven werk van Jan Mast

In de wat oudere maar ook in de wat recentere literatuur vindt men een drietal werken dat door enkele auteurs zonder veel overtuigingskracht aan Jan Mast wordt toegeschreven. Het gaat om een schouw in het Ambtmanshuis in Tiel, om een kapel in Breukelen en een ijzeren sierhek voor een grafkapel in Maarssen.

Op de eerste plaats gaat het om de schouw in het Ambtmanshuis in Tiel, de vroegere woning van de Van Welderen. De schouw, nu in de huidige trouwzaal van het gemeentehuis, bestaat uit een Lodewijk XV marmeren onderstuk met een oudere houten boezem met houtsnijwerk. Mijnliefvraagt zich af of het werk of ontwerp van Mast zou kunnen zijn.⁷⁸ Dit blijkt later te worden overgenomen door Vermeulen, in het deel van de *Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*.⁷⁹ Vermeulen beschrijft de schouw met het monogram van Van Welderen en dateert deze op 1720, met de opmerking dat het mogelijk het werk van Mast is.

Echter, als men bijvoorbeeld de monogrammen op het epitaaf in de Maartenskerk in dezelfde plaats en die op de schouw met elkaar vergelijkt, blijkt dat ze wel op elkaar lijken, maar toch duidelijk niet van dezelfde hand zijn. Andere elementen, die zowel op de grafmonumenten van J. Mast als op de boezem van de schouw voorkomen, zoals putti, laten duidelijk zien dat deze putti op de schouw minder gedetailleerd en verfijnd zijn uitgewerkt, en ook minder ‘Verhulst-achtig’ zijn dan op de grafmonumenten. De houten boezem laat zich ongetwijfeld dateren op de eerste helft van de achttiende eeuw. Johan van Welderen, de broer van Steven van Welderen (van het epitaaf in de kerk te Tiel), heeft het huis in 1700 gekocht. Dit jaar, 1700, of iets later, lijkt dan ook het logischer jaar voor een verbouwing. Er bestaan, mijns inziens, geen bewijzen voor betrokkenheid bij de schouw door Jan Mast.

Voorts bevindt zich in Breukelen in de Pieterskerk de zogenoemde Guntersteinkapel, gebouwd voor Ferdinand van Colleen. In *Monumenten in Nederland: Utrecht* lezen we: “De kapel is vanuit het schip toegankelijk via een rijk portaal met ionische pilasters, ontworpen door J. Mast. Het is afgesloten door een fraai smeedijzeren hek”.⁸⁰ De kapel is in 1718 gebouwd en in de jaren vijftig van de twintigste eeuw geres-taureerd. Zowel *Monumenten in Nederland* als ook de

SKKN⁸¹ baseren zich hierbij op Prins-Schimmel & Van Leersum die in 1975 voor het eerst in dit verband J. Mast noemen.⁸² Men leest bij hen: "J. Mast vervaardigde hiervoor een prachtig ijzeren hek". Er is verwarring ontstaan over wat nu precies aan Mast valt toe te schrijven, het hek, de ionische pilasters of de kraagstenen. Waarschijnlijk gaat de vermelding terug op een artikel uit 1917 waarin J. Mast wordt genoemd als "bekend bouwkundige uit Utrecht"⁸³ die als ontwerper van de kapel zelf wordt opgevoerd. Er valt echter geen enkel bewijs te leveren dat het werk betreft van onze beeldhouwer. Zo zijn de twee consoles met voluten eerder Corinthisch dan Ionisch te noemen en zijn ze niet gesigineerd. Mijns inziens bestaat er geen stilistische overeenkomst tussen het werk van J. Mast en dat van de Guntersteinkapel in Breukelen.

Als een derde toeschrijving komen we werk tegen in de St. Pancratiuskerk in Maarssen. Hier bevindt zich een grafkapel van de familie Huydecooper, gebouwd in 1720-'21. *Monumenten in Nederland: Utrecht* zegt hierover: "De toegang vanuit het schip tot de 18de-eeuwse grafkapel bestaat uit een geblokte zandstenen rondboogpoort, met gebeeldhouwde voluten en twee wapens onder een kroon en obelisk. De poort heeft een in 1721 door J. Mast vervaardigd smeedijzeren sierhek".⁸⁴ Ook hier blijkt *Monumenten in Nederland: Utrecht* zich te baseren op het eerder genoemde werk uit 1975. Van een van de auteurs, Prins-Schimmel, bestaat een eerdere beschrijving van de kerk te Maarssen⁸⁵, waar nog geen enkel gewag wordt gemaakt van J. Mast. Smeedijzeren of gietijzeren hekken zijn zelden gesigineerd en berucht moeilijk toe te schrijven aan een maker. Vooralnog zijn er, naar mijn mening, noch stilistische, noch historische gronden om dit gietijzeren hek aan Mast toe te schrijven.

Een mogelijk aan Jan Mast toe te schrijven werk: het wandgraf voor Robert van Ittersum tot Nijenhuis (1645-1705) in de N.H. Kerk te Wijhe

De vloer van de kapel is circa 40 centimeter hoger dan de vloer van de zijbeuk. In de kapel is het monument is geplaatst tegen een niet dichtgezet venster. Het monument bestaat uit een ongeprofileerd hardstenen basement, waarvan het middele deel iets naar voren steekt (afb. 11). Daarop is de middenpartij aangebracht, gemaakt van wit marmer. Deze middenpartij wordt bekroond door een fronton van zwarte hardsteen. Op het timpaan van dit fronton zijn een schedel met gekruiste beenderen en een gedrapeerde doek in wit marmer te zien. Onder het fronton bevindt zich een tekstplaat van zwart marmer met inwendig vergulde letters. De achterplaat met hoog uitstekende zijplaten is blauw geschilderd. Bovenop de zijplaten zijn twee familiewapens aangebracht van wit marmer. Op de zijplaten zijn de tweemaal acht kwartierwapens, eveneens van wit marmer, aan banden opgehangen met een kwast onderaan. De banderollen slingeren zich als een lint om de kwartierwapens en worden steeds getopt door een kroon met drie fleurons aan beide kanten. Onder de tekstplaat in het midden zien we een gevleugelde zandloper, een schoof koren-

Afb.11. Wijhe, wandgraf voor Van Ittersum, 1705 (foto auteur 2006)

aren, een zeis, een hulsttak, dit alles bijeengehouden door een geknoopte doek in wit marmer.

Al de genoemde details lijken erg op de verwerking van dit soort elementen zoals uitgevoerd door Mast. Dit niet-gesigineerde monument is eenvoudiger van opzet dan de andere twee epitafen in Wijhe, maar het toont, naar mijn idee, genoeg overeenkomsten om als het werk van Jan Mast te beschouwen. Het zou dan wel zijn eerst bekende werk zijn. Volgens Scholten is Hendrick van Gronouw die het smeedijzeren hek gesigineerd heeft dat de kapel afsluit, de beeldhouwer van het grafmonument.⁸⁶ Maar van deze Van Gronouw is verder niets bekend.

Er bestaan allerlei betrekkingen tussen Van Voorst, Van Dedem, de gememoreerden van de gesigineerde grafmonumenten, en Van Ittersum. Van Ittersum werd kolonel van de cavalerie van het Staatse leger onder Willem III, nadat hij getrouwd was met de zuster van Hans Willem Bentick, de gunsteling van de Stadhouder-Koning. Hans Willem Bentick was tegelijkertijd met Van Voorst page aan het hof van Willem III. Er waren maar twee of drie pages en zij moeten elkaar dus van jongsafaan al gekend hebben. Van Ittersum had in zijn testament bepaald dat de broer van zijn echtgenote

Eleonora na haar dood Het Nijenhuis zou erven, omdat ook dit echtpaar kinderloos was. Bentinck overleed echter een jaar voor zijn zuster, zodat het huis overging op zijn jongste zoon Charles. Van Ittersum werd in 1669 tot de Ridderschap van Overijssel toegelaten. Hij werd in 1685 commandeur van de Duitse Orde, balije Utrecht en later commandeur van Tiel. Hij werd drost van Twente in 1691 en van Salland in 1692. Van Ittersum is ook met William en Mary in 1688 naar Engeland gereisd evenals Van Voorst.

Volgens de huidige koster van de kerk bevinden zich in de grafkelder onder de voorzijde van het monument drie kisten, twee voor volwassenen en een voor een kind. Dit komt overeen met het feit dat Robert van Ittersum twee maal getrouwd is geweest, en dat uit zijn eerste huwelijk met Joachima van Rechteren († 1674) in 1672 een zoon Ernst werd geboren, die echter spoedig overleed. Er zijn dus zowel professionele als privé-connecties aan te wijzen tussen de drie heren in Wijhe.⁸⁷

Van Ittersum woonde op Het Nijenhuis, een buitenplaats waar hij veel aan heeft verbouwd. In 1851 kwamen Het Nijenhuis en De Gelder in één hand. Het Nijenhuis is nu een museum.

De genoemde stilistische overeenkomsten tussen de grafmonumenten voor Van Ittersum en ander gesigneerd werk van Jan Mast lijken door de biografische gegevens te worden ondersteund om in dit grafmonument, voor Van Ittersum, een vroeg, nog ongesigneerd, werk van Jan Mast te zien.

Bijlage 1

Wandgraf voor Transisalanus Adolf van Voorst tot Hagenvoerde aan de noordzijde van het koor van de Sint-Nicolaaskerk (N.H. Kerk) te Wijhe

Maten, steensoort: grootste hoogte 390 cm, grootste breedte 240 cm; zwart marmer (Namense steen), wit en witgrijs geaderd marmer.

Inscripties: gesigneerd op de sokkel onder het borstbeeld: J: Mast Fecit

Voor de nu verdwenen inscriptie op de voorzijde van de tombe, zie hieronder.

Op de banderollen in kapitalen onder de wapenschilden: rechts van boven naar beneden: Voorst, Munster, Wees, Unsta, Campuis, Zelbach, Hunselaer, Camphuis. Links van boven naar beneden: Haersolte, Doornick, Wynbergen, Haersolte, Haersolte, Broeckhusen, Hoekelom, Broeckhusen.

Wapens: het hoofdwapen: drie kepers; gekroond. Aanziende traliehelm met wrong. Dekkleden. Het schild gehouden door rechts een griffioen en links een leeuw. Schild en wapendragers staande op twee voluten.

De kwartierwapens zijn opgehangen aan koorden: links: Voorst, drie kepers; Munster, doorsneden; Wees, dwarsbalk; Unsta, klimmende leeuw; Campuis, drie schuinbalken; Zelbach, schuinbalk met een roos rechtsboven en linksonder; Hunselaer, 3 eenden; Camphuis, drie schuinbalken; rechts: Haersolte, drie kepers; Doornick, dwarsbalk; Wijnbergen, drie maal een vijfspakig rad; Haersolte, drie kepers; Haersol-

te, drie kepers; Broeckhusen, doorsneden, boven 9 hermelijnvlokjes; Hoekelom, staande ram; Broeckhusen, doorsneden, boven met 9 hermelijnvlokjes.

Restauratie: het monument is in 2004 gerestaureerd, evenals de andere twee monumenten in dezelfde kerk.⁸⁸ De restauratie van de drie monumenten is uitgevoerd door de firma Maarssen uit Utrecht. Veel foto's van de restauratie zijn te vinden op de website van de kerk en men vindt er ook de mededeling dat de bovenste Namense steenplaat van het monument een deel van een omgekeerde, hergebruikte zerk is. Op deze rechthoekige plaat is, op de achterkant, nog een fragment van een inscriptie te zien: *Willem van Bem(m)el ende synl.* Dit is de in gotisch schrift met renaissanceistische ornamenten, zij kan gedateerd worden op het tweede kwart van de zestiende eeuw. Zeer waarschijnlijk gaat het hier om het gedeelte van het monument waarop vroeger de inscriptie voor Van Voorst voorkwam en om de een of andere reden is vervangen. De monumenten zijn schoongemaakt met stoom en met gebruik van een zachte borstel. Door middel van boormonsters is onderzocht of er zout in het marmer was doorgedrongen, wat amper het geval bleek te zijn. Ontbrekende delen zijn slechts aangevuld waar zij erg opvielen. Daar werden onderdeeltjes in marmer nagemaakt met gips en met lijm opgevuld.

Op de tombe was vroeger een inscriptie aangebracht in vergulde letters, waarschijnlijk dus op de plaats waar nu een deel van een omgekeerde zerk is aangebracht. Rientjes vermeldt: *...in gouden letters op zwart marmer met zijn titels en waardigheden, omringd door adellijke kwartieren. Dit werk is vervaardigd door den Utrechtschen beeldhouwer J. Mast.*⁸⁹ Ook Craandijk heeft in de negentiende eeuw de tekst gezien: Een opschrift in gouden letters op zwartmarmeren plaat vermeldt zijn titels en waardigheden.⁹⁰ Ook oppert hij dat de monumenten voor Van Coehoorn in Wyckel en voor Bentinck in Rhoon van dezelfde hand zouden zijn.⁹¹

Bijlage 2

Epitaf voor Stephanus baron van Welderen aan de oostzijde van de zuiderzijbeuk van de Sint-Maartenskerk te Tiel

Maten, steensoort: grootste hoogte 550 cm, grootste breedte 310 cm; wit, zwart (Namense steen), grijs/roze marmer.

Inscripties: gesigneerd onder het portretmedaillon: I. MAST fecit Ultraject

Op de voorzijde van de tombe staat de volgende tekst in vergulde kapitalen:

D.O.M. / ET / AETERNAE MEMORIAE SACRUM. / HIC SITUS EST STEPHANUS LIBER BARO DE WELDEREN, / QUI ANNO MDCLXXIV FELCITER MILITIAE TYROCI NIUM DEPOSUIT, / À QUO TEMPORE REGIĀ VIĀ PER OMNES MILITIAE GRADUS ET ORDINES AD SUMMOS HONORES PROCEDENS, IN OMNIBUS OBSIDIONIBUS / ET PRAELIĪS, PRO PATRIA ET LIBERTATE AC COMMUNI FOEDERATORUM CAUSĀ IN BELGICĀ, ANGLIĀ, HIBERNIĀ, HOLSATIĀ ET LUSITANIĀ FORTITER /

GESTIS, EGREGIA ET ILLUSTRIBUS MAJORIBUS SUIS DIGNA VIRTUTIS, FORTITUDINIS ET PRUDENTIAE EDIDIT SPECIMINA. / QUOD IN OMNE AEVUM TESTABUNTUR ACERRIMI CONFLICTUS AD SENEFFAM, FANUM SANCTI DIONYSII, BOINAM, LIMMERICUM, LANDAS, LOTUSAM / STEENKERKAM, NAMURCUM, RAMMELIAM, OSTENDAM, MENINAS, TENERAMUNDAM, ATHAS, ALDENARDAM, INSULAS, TORNACUM, MALPLAKETUM, MONTES / HANNONIAE ET QUAE ALIA PLURA CRUENTISSIMA CUM HOSTIBUS FORTISSIMIS ET POTENTISSIMIS VIDIT PRAELIA ET QUORUM PARS MAGNA FUIT / PRAETER ALIAS DIGNITATIS MILITARES, TRIBUNATUM ANTIQUAE LEGIONIS GELDRICAE, MUNUS SUPREMI DUCIS COPIARUM / PEDESTRIUM UT PRAEFECTURAM MENINARUM ADEPTUS FUIT. OMNIA HAEC ET PLURA COMMUNI OMNIUM JUDICIO MERITUS / NATUS EST TIELAE GELDRORUM IPSIS NONIS JANUARI ANNO MDCLXII / OBIIT MONTIBUS HANNONIAE IV NONAS NOVEMBRIS ANNO MDCCIX / CIVIBUS SUIS, MILITIBUS ET MILITIAE DUCIBUS TRISTE DESIDERIUM SUI, POSTERIS AUTEM / RARUM EXEMPLAR VIRTUTIS ET GENEROSAE INDOLIS IMITANDUM RELINQUENS / HONORI ET GLORIAE / FRATRIS, DUM FATA DEUSQUE SINEBANT, DILECTISSIMI HOC AMORIS ET DOLORIS MONUMENTUM POSUIT / JOHANNES LIBER BARO DE WELDEREN / TOPARCHA DE UBBERGEN ET VALBURG, BATUAE INFERIORIS ILLIUSQUE AGGERUM PRAEFECTUS AC SUMMUS IBIDEM PRAETOR. / EX EQUESTRI PRAETEREA GELRIAE ORDINE AD ILLUSTRIS AC PRAEROTUTES FOEDERATAE BELGIAE / ORDINES DELEGAETUS ET CIVITATIS TYLANAE CONSUL & &. ⁹²

Op de banderollen onder de wapenschilden: rechts van boven naar beneden: Welderen, Nulant, Spaen, Volgersheym, Eck, Braeckel, Braeckel, Germis. Links van boven naar beneden: Soudenbalck, Poll van Isendoorn, Steenhuys, Spaen, Brienens, Pieck, Bueren, Beynhem.

Wapens: het hoofdwapen: een geënte dwarsbalk met een gekroond schild en helmkleden.

Kwartierwapens: rechts van boven naar beneden: Welderen, een geënte dwarsbalk; Nulant, een geënte dwarsbalk; Spaen, drie molenijzers; Volgersheym, gedeeld: I doorsneden, boven een schuinkruis, onder twee palen II drie ringen boven elkaar; Eck, een schuinbalk op een gedeeld veld; Braeckel, twee vissen verticaal geplaatst en afgewend van elkaar, vergezeld van negen kruisjes, waarvan drie rechts boven elkaar, drie links boven elkaar, en drie tussen de vissen naast elkaar; Braeckel, als hiervoor; Germis, drie lopende leeuwen boven elkaar. Links van boven naar beneden: Soudenbalck, gedwarsbalkt in acht stukken, de even balken beladen met resp. 4, 3, 2, en 1 rozen; Poll van Isendoorn, drie vairpalen en in een schildhoofd een dubbele adelaar; Steenhuys, drie lopende leeuwen boven elkaar; Spaen, drie molenijzers; Brienens, een springende eenhoorn; Pieck, een kruis; Bueren, een beurtelings gekan-

teelde dwarsbalk; Beynhem, een kruis.

Restauratie: hoewel de St. Maartenskerk in de Tweede Wereldoorlog zwaar werd beschadigd, heeft het epitaaf nauwelijks schade opgelopen. Het is ook nooit ingrijpend gerepareerd.

Bijlage 3

Wandgraf voor Coenraad Willem van Dedem aan de zuidzijde van het zuiderzijkoor van de Sint-Nicolaaskerk (N.H. Kerk) te Wijhe

Maten, steensoorten: grootste hoogte 555 cm, grootste breedte 330 cm, wit, rood-grijs en zwart marmer (Namense steen).

Inscripties: gesigeneerd op de loop van een kanon linksonder: J. Mast Inventor et fecit a Ultrajectum

Op de voorzijde van de tombe staat de volgende tekst in vergulde kapitalen:

D. M. S. / HOC.SUB.SAXO.RELIQUIAE.QUIESCUNT. CONRADI.WILHELMI.LIB.BARONIS.A. DEDEM. TOPARCHAE.IN.GELDER. / HIC.EXCULTUM.PRIMIS. ANNIS.LIBERALIBUS. STUDIIS.ANIMUM.FELICITER. AD.MILITIAE.ARTES.TRANSTULIT.FACUNDUS. / CONSILIO PROVIDUS.IN.IPSO.DISCIMINE. CONTEMPTOR.DISCIMINIS. / ORDINEM.DUCERE. COEPIT.ANNO.SUPERIORIS.SAECULI.OCTAVO.SUPRA. SEXAGESIMUM.INDE.FORTEM.ET.FIDELEM.PATRIAE. / OPERAM.NAVAVIT. PER.QUADRAGINTA.AMPLIUS. ANNOS.TRIBUS.BELLIS.GALLICIS.QUORUM.ET. INITIUM.ET.FINEM.VIDIT. / PER.OMNES.GRADUS. AD.TRIBUNATUM.MILITUM. HINC.AD. LEGATI.DIGNATIONEM.PROVECTUS. EST. PRAEPOSITUS.COPIIS. PEDESTRIBUS. / DENIQUE. VALIDISSIMO.FOEDERATAE.BELGICAE. PROPUGNACULO.MONTIBUS.AD. ZOMAM.OMNIBUSQUE.EIUS.TRACTUS. CASTELLIS. PRAEFECTUS. / CONFLICTUS.ACERRIMOS.PROELIA. ACTROCISSIMA. CONSILIO.ET.MANU.SUSTENAVIT. AD.SENEFFAM.AD.FANUM.D.DIONYSII.AD. ALDENARDAM. / QUUM.AD.CALLOAM.PRIMUM. FLANDRIAE.ITERUM.IN. BRABANTIA.APUD. HILLESHEMIUM.GALLORUM.FOSSAE.ET.LORICAE. EXPUGNATAE.SUNT.QUUM. / QUE.INTER. INSULARUM.OBSIDIONEM. DIFFICILLIMAM.AB. ULTERIORE.SCALDIS.RIPÄ.PULSI.HOSTES.TRAIECTO. IN. CONSPECTU.ILLORUM. / AMNE.BAVARUS. A.BRUXELLIS.QUAS.QUATIEBAT. FUGATUS. EST. RAMILIENSI. QUIDEM. PUGNA. QUA. GALLICA. PRAECIPUE. POTENTIA. / ONCIDIT. OMNEM. PEDITATUM. BATAVUM. REXIT. ET. PLURIMUM. AD. VICTORIAM. CONTULIT. / OBSIDIONES. URBIUM. VEL. FORTITER. TOLERAVIT. VEL. ACRITER. PROMOVIT. VEL. CONFECIT. FELICITER. CAROLOREGIUM. SUMMA. QUOAD. LICUIT. / VIRTUTE. DEFENDIT. APUD. WORDAM. IDEM. ALTO. TEMPORE. CAROLOREGIUM.

NARDAM.NAMURCUM.CAESAROVERDAM.ATHUM.
GANDAVUM. / TORNACUM.EIUS.QUE.ARCEM.
SUMMIS.DUCIBUS.ADFUIT.BONNA.QUUM.TERTIUM.
OBSESSA.ET.EXPUGNATA.EST.TERTIAE.OPERUM.
PARTI.PRAEFUIT. / SI.AUSCULTATUM.EI.FORET.
ALTERO.PRIMI.BELLI.GALLICI. ANNO.RECEPTUM.
FUISSET.EX.HOSTIUM.MANIBUS.HARDEROVICUM.
LEWIAM. AQUIS. / ET.OPERE.MUNITISSIMAM.SUO.
DUCTU.INTRA.PAUCISSIMOS.DIES.AD. DEDITIONEM.
COMPULIT.IN.CAPTIVORUM.CONDITIONEM.
REDACTIS.QUI. / DEFENDEBANT.D.GISLENII.FANUM.
AD.CLAUDENDOS.HANNONIAE.MONTES.
PRAEMISSUS.AUSPICII.SUIS.CUM.OMNI.PRAESIDIO.
PER.VIM.CEPIT. / POST.TOT.TANTOS.QUE.LABORES.
ANNO.ACQUIEVIT.SEPTUAGESIMO.QUA.DEDERAT.
ZUOLLA.EADEM.ABSTULIT. / NATUM.ANNO.
C.MDCXXXIII.A.D.III.KAL. OCTOBR.FATO.
FUNCTUM.MDCCXIII.AD.XII.KAL.MART. / CONIUGI.
OPTIME.MERITO.CONIUX.MOESTISSIMA.POSUIT. /
ANNA ELISABETHA.LIB.BAR.AB.ECHTEN.IN.
ECHTEN.⁹³

Op de banderollen in kapitalen onder de wapenschilden: rechts van boven naar beneden: Dedem, Voorst, Haersolte, Haersolte, Heiden, Gelmers, Haersolte, Herwaerden. Links van boven naar beneden: Coppier v. Cuilenborgh, Beynhem, Lockhorst, Keye, Nypoort, Tuyl, Rossum, Van Griet. Wapens: het hoofdwapen: drie geruite schuinbalken, met gekroonde traliehelm met drie struisveren, helmteken, dekkleed en twee griffioenen als schildhouders; bovenin een adelskroon met vijf fleurons.

Kwartierwapens, rechts van boven naar beneden: Dedem, als hoofdwapen; Voorst, drie kepers; Haersolte, drie kepers; Haersolte, idem; Heiden, vier dwarsbalken; Gelmers, zeven ringen; Haersolte, zie hiervoor; Herwaerden, geënte dwarsbalk. Links: Coppier van Cuilenborgh, drie zuilen; Beynhem, kruis; Lockhorst, uitgesculpt schuinkruis; Keye, schuinkruis; Nypoort, drie liggende wassenaars; Tuyl, drie hondenkoppen; Rossum, drie papegaaien; Van Griet, twee dwarsbalken. Restauraties: het monument is in 1956-1957 gerestaureerd door de firma H. H. Beltman te Deventer en nogmaals in 2004 door de firma Maarssen te Utrecht.⁹⁴

Bijlage 4

Epitaaf voor Theodorus van Velthuysen tegen de oostwand van een scheidingsmuur tussen schip en koor (nu consistoriekamer) van de Hersteld Hervormde Kerk te Houten

De scheidingsmuur is speciaal voor het epitaaf opgetrokken. Maten, steensoort: grootste hoogte 480 cm, grootste breedte 350 cm; zwart (Namense steen) en wit met grijsgeaderd marmer

Inscripties: gesigneerd op de zandloper: J: MAST FECIT
Op de tekstplaat van het monument, niet volledig leesbaar soms (...): MEMORIAE AETERNAE / VIRI / PRAEILLU-

STRIS ET NOBILISSIMI / THEODORI À VELTHVISEN /
TOPARCHAE AB HEEMSTEDE, WILLESCHOP ET KORT
HEESWIJK, / PROCERUM DIOCESEOS TRAJECTINI
PRIMOLOGI PRINCIPIS / TOTIUSQUE CONCESSUS TRI-
UM ORDINUM PRAESIDIS, QUI PER / OMNES HONO-
RUM GRADUS PROCESSISSET NULLAMQ. /PAR-
TEM ATTIGISSET ET IN TRIBUNALIBUS AUQUITATE,
LEGUM ET INSTITUTORUM PATRIORUMVEC-
TIGALIUM ET /TENSATIONE, FIDE ET
DILIGENTIAM.....COMMODIS AMPLIANDIS VIGI-
LANTIAE ET LABOR SEMPER REIPU-
BLICAE / STATUS AUCTOR ET VINDEX FUIT CELE-
BRATUS VITAE / PORRO ET MORUM SINGULARI
INTEGRITATE ET INNOCENTIA / PIETATE IN DEUM,
HUMANITATE ET MODERATIONE ERGA / CIVES, FIDE
ET BONITATE ERGA AMICOS, BENEVOLENTIA / ET
LIBERALITATE ERGA INFRATOS MUNIFICENTIAE
ERGA / OMNES, DENIQUE ET MERITIS ERGA UNIVER-
SAM REMPUBLICAM ILLUSTRIS, OMNIBUS BONIS
PATRIAE / PACIS ET LIBERTATIS AMANTIBUS DESI-
DERATUS / ET FLEBILIS..... DIGNITATE DECESSIT /
A D.XX.JULII A. MDCCXVI.AETATIS.FERE / LXV / TES-
TAMENTARII EXECUTORES ROGATI / H.M.F.C.

Hier eindigt het huidige opschrift. Ook het tweede opschrift is nog maar moeilijk te lezen:

I. H. S. / DEO OPT. MAX. / BEATI MORTUI QUI IN
DOMINO MORIUNTUR. / / / DE
HEEMSTEDE / ANNO MDCCCVII, XIV AUGUSTI
ERECTUM. / REQUIESCANT IN PACE.⁹⁵

Wapens: Boven op het epitaaf bevindt zich het gekroonde wapen: gevierendeeld I en IV golvend gedwarsbalkt van acht stukken; II en III drie molenijzers; in het midden een hart-schild een stadspoort met zadeldak, getopt met twee vlaggen en een trap van links naar de ingang op een heuvel.

Restauraties: er zijn mij geen restauraties van dit epitaaf bekend. De marmeren treden lijken mij gelijktijdig met het epitaaf te zijn uitgevoerd, aangezien zulk materiaal in een dorpskerk toch erg ongebruikelijk is.⁹⁶ Het schoonmetselwerk van de achterwand zal niet uit 1716 stammen, daar dit niet gebruikelijk is voor het interieur van een oudere kerk.

Bijlage 5

Het beeld van Justitia in het depot van het Centraal Museum te Utrecht (sinds 1824)

Maten, materiaalsoorten: grootste hoogte 108 cm, grootste breedte 45 cm; eikenhout en ijzer; lichtbruine verf en verguldsel.

Toestand: de achterzijde is ruwer afgewerkt dan de zichtbare delen, omdat het beeld in een nis stond. Aan de gaten in het voetstuk en aan de achterkant is te zien dat het beeld verankerd is geweest aan een groter geheel. Er zijn wat kleine oude beschadigingen aan uitstekende delen zoals de linkervoet en

een recente grotere beschadiging aan het hoofd (haarpartij). Het lemmet van het zwaard zit los. Het beeld is niet gesig-neerd.

Bijlage 6

Wandgraf voor Robert Van Ittersum tot Nijenhuis tegen de noordwand van een kapel aan de noorderzijbeuk van de Sint-Nicolaaskerk (N.H. Kerk) te Wijhe

Maten, steensoorten: grootste hoogte 425 cm, grootste breedte 304 cm; wit en zwart marmer (Namense steen)

Inscripties: op de tekstplaat van het monument met vergulde kapitalen:

AETERNAE MEMORIAE / ALTE NATI ET VESTVSTAE
PRIMAE QVE / NOBILITATIS VIRI / ROBERTI AB
ITTERSVM / DOMINI IN NYENHVIS / AEQVI IVSTIQ
OBSERVANTISSIMI / SVMMIS IN REP.GESTIS
HONORIBUS / ILLVSTRIS / ET BENE DE EA TAM TOGA
QVAM SAGO / MERITI / QVI NATVS AN.MDCXLV
VLTIMO MAII DIE / AB AN LXV. PER OMNES MILITIAE
GRADVS / PROMOTVS AN.LXXXIX PRAEFECTVS
ALAE / EQUITVM FACTVS EST / AN.LXXIX.
PRAEFECTVS AGGERVM SALLANDIAE / LXXXII
ARATIONIBVS DOMINICIS TVBANTIAE / LXXXIV
COMMENDATOR ORDINIS TEVTONICI / IN
MASELANDIA ET MDCCIII IN TIELA / AN.MDCXCI
SATRAPA TVBANTIAE XCII SALLAN / DIAE ET
PRAEPOTENIIVM ORDINVM TRANSI / SALANIAE
PRAESES / ANIMAM PIAM DEO ET CHRISTO
SALVATORI / CERTVS SALVTIS SVAE REDDIDIT VII
FEBR MDCCV / ET HOC TVMVLO SOLEMNI POMPA
CONDITVS EST / XXVI EIVSDEM MENSIS DIE /
ELEONORA SOPHIA BENTINK / LVGENS ET MOERENS
/ MARITO INCOMPARABILI ET DILECTISSIMO /
POSVIT⁹⁷

Op de banderollen in kapitalen onder de wapenschilden rechts van boven naar beneden: Ittersum, Doornick, Rechteren, Heukelom, Sloet, Haersolte, Monster, Speulde; links van boven naar beneden: Bentinck, Blomendaell, Ittersum, Millinck, Ittersum, Vaeck, Weterholt(sic!), Vaeck

Wapens: het hoofdwapen op de rechterkolom bovenaan: Ittersum: drie aanzierende ezelskoppen, met helm en als helmteken een hoed met ezelsoren, onder het wapen het kruis van de Duitse Orde. Kwartierwapens, rechts van boven naar beneden: Ittersum, zie boven, Doornick, dwarsbalk; Heukelom, staande ram; Sloet, liggende wassenaar; Haersolte, drie kepers; Monster, doorsneden; Speulde, geharnaste arm met gesloten vuist naar links. Op de rechterkolom ovaal alliantiewapen Ittersum-Bentinck, als helmteken twee armen met in elke hand een struisveer, het geheel omgeven door een gevlochten koord met twee kwasten, gekroond. Kwartierwapens links van boven naar beneden: Bentinck, ankerkruis; Blomendael, bloem in dal; Ittersum, als boven; Millinck, dubbelkoppige adelaar; Ittersum, als boven; Vaech, kruis; Wes-

terholt, gezessendeeld; Vaeck, als boven.

Restauratie: het monument is, evenals de eerder genoemde monumenten in Wijhe, in 2004 gerestaureerd. Hier zijn het middenstuk en de twee zijstukken gedemonteerd. Verder zijn ontbrekende details aangevuld, is de tekst opnieuw verguld en is het geheel gereinigd.

Noten

* Met dank aan dr. H.A. Tummers te Nijmegen

- ¹ Het beste algemene overzicht is nog steeds E. Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden: Hendrick de Keyser, Artus Quellinus, Rombout Verhulst en tijdgenooten*, Amsterdam 1948.
- ² Voor Marot, zie vooral F.Th. Scholten, 'Daniel Marot, ontwerper van grafmonumenten', in K. Ottenheim e.a., *Daniel Marot, vormgever van een deftig bestaan*, Zutphen 1988, 85-99.
- ³ Voor het meest recente overzicht zie F.Th. Scholten, *Sumptuous memories: studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture*, Zwolle 2003.
- ⁴ Zie bijvoorbeeld *Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam 1960, 301, E.H. ter Kuile, *Zuid-Salland, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage 1964, 110 en H.W.M. van der Wyck, 'Heemstede bij Houten', *Bulletin KNOB* 72(1973), 22. In de eerste twee gevallen gaat het om twee grafmonumenten in Wijhe uit 1707 en 1714 en in het laatste om het grafmonument uit 1709 in Tiel.
- ⁵ In de gegevens van het RKD, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, hanteert men "vóór 1775". J. Klinckaert in: *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht.3. Beeldhouwkunst tot 1850*. Utrecht, 1997, 593 houdt het op "ca. 1750 (?)".
- ⁶ Utrechts Archief. Begraafboeken Breukelen, NH boek 60 ontvangsten: 1736 "Op den 1ste Laag No 2:1 diep vol/ den 31e Julij is Jan Mast/ alhier in de kerk beg komt de Kerk/ daar van voor 't Kleet f 3 - 3 - / Voor 't Openen van 't Graf 1 - -/ Voor Een Uur Luyen - 12 - / Voor de baar - 1 - / bet op den 18e Augtij 4 - 17"
- ⁷ DTB boeken aanwezig in het Utrechts Archief: Huw. Boek 100, pag. 665 (microfiche). De wederzijdse vaders zijn getuigen.
- ⁸ Utrechts Archief. Lidmaten NH Utrecht, Bron 412 32 V (microfiche).
- ⁹ Huwelijksboek 100, pag. 880 aanwezig in het Utrechts Archief.
- ¹⁰ H. J. van Es, 'De buitenplaats Vechtstroom te Breukelen (1)', *Tijdschrift Historische Kring Breukelen*, 12, nr. 2 (1997), 83. Met dank aan E Munnig Schmidt voor deze inlichting.
- ¹¹ Utrechts Archief. Archief Dorpsgerichten inv. nr. 389, akte 5 mei 1727.
- ¹² Utrechts Archief. Archief Dorpsgerichten inv. nr. 389, akte 12 september 1736. Kennelijk is er in Breukelen nog een dochter geboren, want er worden twee minderjarige en twee meerderjarige dochters genoemd.
- ¹³ Utrechts Archief, inv.nr. U160a15, aktenr. 3, d.d. 27-02-1740: "Theodora van Fockenbergh, weduwe van Jan Mast in leven meester beeldhouwer".
- ¹⁴ A. Hoevenaar, *Redenvoering gehouden ter gelegenheid van de inwijding van het Teken Collegie, op de nieuw gebouwde zaal*,

- boven het zegelhuis der Stad Utrecht door Adrianus Hoevenaar oudste inspecteur van hetzelfde Collegie op den 8. January 1778, Utrecht 1778, 6.
- ¹⁵ G. van der Puyl, *Kort verhaal ter elucidatie voor de heeren leden van de commissie van Kunsten en Wetenschappen, bij één verzameld uit de Notulen, door den Heere van der Puyl, Lid van het Schilders-Collegie Konstschilder en Directeur-Generaal en Perpetuël van het Stads Teken-Academie te Utrecht; en op verzoek van de Heeren Medeleden der Commissie, ten dien einde benoemd in de Vergadering van Dingsdag den 7 November 1806*, Utrecht 1806, 15. Het schijnt een zeer zeldzaam werkje te zijn. Het aardige is dat voorin het exemplaar aanwezig in het Utrechts Archief een originele brief van Kramm geplakt zit waarin hij verzoekt om inlichtingen betreffende dit "zeer zeldzame stuk".
- ¹⁶ R. van Eynden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Nederlandsche schilderkunst, sedert de helft der XVIII eeuw, Eerste deel*, Haarlem 1816, 336, 337.
- ¹⁷ G. K. Nagler, *Neues allgemeines Künstler-Lexikon*, Linz a. D. 1907 (herdruk van 1835-1852), 434.
- ¹⁸ Chr. Kramm, *De levens en werken der hollandsche en vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, 4^e deel*, Amsterdam 1860, 1069.
- ¹⁹ J. Immerzeel, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, beeldhouwers, graveurs, van het begin der vijftiende eeuw tot heden*, Amsterdam 1842, 207.
- ²⁰ S. Muller Fz, *Schilders-vereeningen te Utrecht*, De Utrechtsche Archieven I, Utrecht 1880, 140.
- ²¹ A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, Leipzig 1910, 2. Band, 121.
- ²² Rekenboek van het Antijcksnydersgild (beeldsnijdersgild), 1611-1792. 1 deel. Utrechts Archief, Bewaarde Archieven, deel 1 Toegangsnr. 708-1, inv.nr. 141. Johannes Damast (1647-1739) komt regelmatig voor in het Rekenboek en bij notariële akten. Hij heeft beeldhouwwerk vervaardigd voor de Academie, de Catharijnepoort, de Maliebaan en de Wittevrouwenpoort. Er blijkt niets van zijn werk bewaard te zijn gebleven. Van zijn vader Claes van Damast zijn nog wat fragmenten van leeuwen van de Wittevrouwenpoort in het Centraal Museum aanwezig, waarvoor hij echter alleen de ontwerptekeningen gemaakt heeft.
- ²³ De verwarring tussen Jan Mast en Johannes Damast is vooral te wijten aan W. A. Boers en de zwenkende opvatting van S. Muller Fz, de oud-conservator van het Utrechts Museum, met name aangaande het Justitia-beeld in zijn collectie. Vanaf 1838 wordt Damast als de maker van het beeld De Gerechtigheid genoemd (bij Boers), wat zich herhaalt in de diverse catalogi van Muller. Ook in de tweede helft van de twintigste eeuw blijft de naam Johannes Damast opduiken waar het in werkelijkheid gaat om Jan Mast. Dit gebeurt o.a. bij Swillens in J. Romijn (red.), *Hart van Nederland. Een boek over de stad en de provincie Utrecht*, Utrecht 1950, met daarin het artikel van P.T.A. Swillens, *Beeldhouwers en beeldhouwkunst*, 229, bij E.J. Haslinghuis, *De gemeente Utrecht*, 's Gravenhage 1956, 136, G.J. de Voogd, *Stedenspiegel*, Den Haag 1964, 70, C.C.S. Wilmer, *Museum op zolder*, Utrecht 1988, 75. Maar U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, deel 8, Leipzig 1913, 315 geeft al, onder "J. Mast", de opmerking "nicht zu verwechseln mit Joh. Van Damast". Ook E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays par un groupe d'écrivains français et étrangers*, Paris 1999, 209 heeft het bij het rechte eind. De meest recente catalogus van het Centraal Museum van de hand van Klinckaert geeft Jan Mast als maker van het Justitiabeeld, maar geeft als datum 1740-1750.
- ²⁴ Zie bij voorbeeld *Kunstkrant van het Rijksmuseum*, 31, nr. 2 (2005), 10.
- ²⁵ Het schilderij bevindt zich in een particuliere collectie. Afbeelding aanwezig bij het Iconografisch Bureau, nr. 211680.
- ²⁶ J.C. Bierens de Haan (red.), *Gelderse gezichten, drie eeuwen portretkunst in Gelderland 1550-1850*, Zwolle 2002, 41, en passim voor verdere Gelderse portretmedaillons.
- ²⁷ E.J. Wolleswinkel, 'De schoonfamilie van de (portret)schilder Thomas de Keyser', *De Nederlandsche Leeuw* 118, 1-2 (2001), 309-327.
- ²⁸ Gemeente archief Amsterdam, Archief van de familie De Graeff, toegangsnr. 76, nr. 645, een charter met zegel van Willem Hendrick, Prince van Orange ende Nassau waarin de huwelijksvoorwaarden worden geregeld vijf dagen voor de ondertrouw op 9 februari 1681. Ondertekenaar was onder andere Diderick van Velthuysen. In dit archiefnummer ook een opsomming van de goederen die Arnoldina inbracht ter waarde van 556.379 gulden 13 stuivers en 8 penningen. Om een idee te geven van dit fortuin: 1 gulden in 1700 is grofweg 25 euro in 2006, hoewel zich dit natuurlijk niet helemaal laat vergelijken.
- ²⁹ De beschrijving van vooral de grafmonumenten volgt een vast patroon. De feitelijke gegevens van titel, plaats, maten en materiaal, inscriptie, heraldiek en eventuele restauratie staan in de bijlagen. De formele beschrijvingen gaan uit van het monument zelf. Rechts is dus wat voor de toeschouwer links is.
- ³⁰ Zie P.C.J. van Dael, 'Graven in kerk en hof', in: H. Schelhaas (red.), *Graven en begraven in Overijssel*, Zwolle 1981, 40-77, vooral 64-65. Van Dael zegt dat de *helm en handschoenen verwijzen naar de militaire functies die de overledene klaarblijkelijk bekleedde. Zijn borstbeeld draagt dan ook een harnas*. Dit is volgens mij niet juist. Van Voorst bekleedde geen militaire functies. Er zijn geen wapentrofeeën afgebeeld zoals bij Van Dedem en Van Welderen. Het is wel zo dat Ridders – al was het maar van de Ridderschap – ook al waren ze geen middeleeuwse ridders meer, graag afgebeeld wilden worden in hun wapenrusting. De attributen als helm en handschoenen werden van oudsher meegevoerd in de begrafenis. De putti met de omgekeerde, gedoopte toortsen, het gedrapeerde hoofd, de zandloper en het doodshoofd, het zijn allemaal vergankelijkheids en rouwsymbolen. De oorkonden en de fasces zijn tekens van gezag van de hogere magistraten. Het baldakijn staat voor hulde en eer.
- ³¹ F.T.Scholten, *Rombout Verhulst in Groningen*, Utrecht 1983, 46. ... *putto is een typisch product van Verhulst of diens atelier. De weke behandeling van het lichaam, vooral in de benen en de gezichtsuitdrukking met de 'hangende' wangen en pruilmond komen overeen met een door Verhulst gesigneerd grafbeeld van een putto met scheidel en andere putti op grafmonumenten van zijn hand*.
- ³² Scholten 1988, (zie noot 2), 94.
- ³³ Zowel Aertje † 1703 als Alida † 1733 (de echtgenote van Van Velthuysen van het grafmonument te Houten) de Graeff zijn in de familiekapel van de Oude Kerk in Amsterdam begraven. Van Aertje

- is er nog het rouwbord met de wapens van Voorst en de Graeff. Zie H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam*, Zwolle 2004, 336.
- ³⁴ Christoffer Aemilius van Voorst (1690-1774) was gecommiteerde in de Raad van State van 1723-1729 en Hoogschout van Hasselt van 1738-1774. Ten tijde van het overlijden van Transisalanus van Voorst woonde hij waarschijnlijk nog bij zijn ouders op Avervoorde bij Olst.
- ³⁵ J.H. Hora Siccama, *Aanteekeningen en verbeteringen op het in 1906 door het Historisch Genootschap uitgegeven Register op de Journalen van Constantijn Huygens den zoon*, Amsterdam 1915, 731.
- ³⁶ *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck*, uitgegeven door N. Japikse, Eerste gedeelte, deel 1. 's Gravenhage 1927, 362.
- ³⁷ Voor deze en andere opvallende zaken zie *Journal van Constantijn Huygens, den zoon, van 21 October 1688 tot 2 Sept. 1696*, Eerste deel, Utrecht 1876, op pagina 51: *Dat dien dagh Voorst met (niet ingevuld), een koets siende met twee fraye hoertjes er in ...*; op p. 98: *De Gravin van Stirumb seyde, dat Voorst met de hoertjes vrij wat vrolijk was*; op p. 100: *Daeghs te voren klaeghde Voorst, dat sijn wijff met geweldt in Engelandt wilde komen, om de crooninghe etc. te sien, seggende dat de Princes het op haer begeert hadde*; op p. 166: *(Borselen) Seide, dat het een groot mysterie was, en niemant bekend de reden waerom de Con. Voorst soo veel faveur gedaen had, en hem in (de) Ridderschap gebracht. Daer hij een geck en een onbeleefd geck was*; op p. 207: *... En de tijdinge die gekomen was van dat van der Stael te Gorcum bij sententie van 't Gericht gebannen was voor sijn leven langh uyt Gorcum en den lande van Arckel, verclaert inhabil tot ampten, en infaem, boven een boete van 2000 ducatonen. De Con. lachte en seyde: "wel heeft Voorst dat soo geklaert?"; op p. 460: Vertelde dat joff. Salenger, eertijts maitress van Voorst, daerna met een cadet of soldaet affairen gehadt had en tweemaal bij hem in de kraem gelegehen. In het Derde deel, over het jaar 1683, Utrecht 1888, 84: Seyde mij Voorst savonts aen tafel dat sijn oude maitres Joff. Salenger in craem lagh, en a demy mot iets diergelijks van joff. Van Kernisse Het is niet duidelijk dat dit kinderen van Van Voorst betreft.*
- ³⁸ Japikse, Eerste gedeelte, deel 2, 1928, (zie noot 36), 484.
- ³⁹ T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Het Lange Voorhout. Monumenten, mensen en macht*, Zwolle 1998, 266, 267.
- ⁴⁰ Dat dit geldt tot op de dag van vandaag, blijkt wel uit het gegeven dat Amerikaanse toeristen die Veldhuizen heten, zich naast het portretmedaillon posteren van hun 'voorvader' in Houten om de gelijkenis vast te stellen, onkundig van het feit dat hij geen nakomelingen had.
- ⁴¹ *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel IV Gelderland*, 's-Gravenhage 1917, 179: Grafmonument van Welderen († 1709) door J.B. Xavery, met portretbuste door J. Snoek (sic). Zie verder: R. Stenvert et al, *Monumenten in Nederland, Gelderland*, Zwolle 2000, 297: *... een door J. Mast vervaardigd marmeren epitaaf (1709) voor generaal Steen baron van Welteren (sic) en Kunstreisboek voor Nederland*, 7^e druk, Amsterdam 1977, 264.
- ⁴² Hora Siccama, 1915, (zie noot 35), 758.
- ⁴³ H.C. Dresselhuys, 'De ambtmannen der Neder-Betuwe en het Ambtmanshuis te Tiel'. *Historia*, vol. 4 afl. 5, (1938), 154
- ⁴⁴ M.D. Ozinga, *Daniel Marot. De schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, 191: *Marot's bemoeiingen of de nawerking daarvan kunnen niettemin ook op het totstandgekomen grafmonument te Rhoon een invloed ten goede uitgeoefend hebben. Zulks wordt duidelijk bij vergelijking met de "J. Mast fecit Ultrajecti" gesigneerde tombe voor Steven van Welderen († 1709) te Tiel. Daarbij werden toch, klaarblijkelijk geheel buiten Marot om, op zijn prenten voor het monument voor Bentinck en twee andere grafteekens (Jessen, S. 67) voorkomende onderdeelen op nog al wonderlijke wijze aaneengeregen. Overigens hebben schijnbaar de 18^e eeuwse ontwerpers of beeldhouwers van grafombes tot de komst van het Classicisme herhaaldelijk op meer terughoudende en beleidvolle wijze van Marot's bovenbedoelde prentvoorbeelden gebruik gemaakt. (noot 1. Vgl. b.v. behalve door Xavery uitgevoerde, in de ornamentiek zelfstandige grafmonumenten [...]), en die voor Coenraad Willem van Dedem te Wijhe († 1714) door J. Mast, welke een gelijksoortige, doch door vereenvoudiging rustiger en onafhankelijker compositie te zien geeft dan zijn monument te Tiel, enz.) De motieven of oplossingen waar het om gaat, zooals obelisknaalden, portretmedaillons, wapen- of vaandeltropeeën, enz. zijn echter ten deele reeds van ouderen oorsprong en voorts zoo internationaal gebruikelijk, dat deze evengoed door anderer bemiddeling ten ontzint doorgedrongen of aan een andere bron ontleend kunnen zijn.*
- ⁴⁵ P. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot*, Berlijn 1892.
- ⁴⁶ J. Boneschansker, *Sint Maartenkerk Tiel*, Z.pl. [ca.1970], [3].
- ⁴⁷ Afbeelding bij Scholten 1988, (zie noot 2), 96.
- ⁴⁸ O. Schutte, 'Familieaanteekeningen Van Dedem', *De Nederlandsche Leeuw* 108(1991), 161.
- ⁴⁹ H.W.M. van der Wyck, *De Nederlandse Buitenplaats*, Alphen aan den Rijn 1983, 102. Volgens Van Wyck gaat het nog steeds om de oorspronkelijke kanonnen die nu op het voorplein bij De Gelder staan. Zie echter het uitgebreid relaas over de kanonnen van F.A. Hoefler, 'Enkele mededeelingen over Wijhe', *Verlagen en Mededeelingen van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 27^e stuk (1911), 16. Zie ook R. Stenvert et al, *Monumenten in Nederland. Overijssel*, Zwolle 1998, 276.
- ⁵⁰ M. Beerman et al (red.), *Beeldengids Nederland*, Rotterdam 1994, 101.
- ⁵¹ Van der Wyck 1973, (zie noot 4), 20 en 22.
- ⁵² L.M.J. de Keijzer, 'De kerk van Herlulf als middelpunt van het Oude Dorp Houten', *Historische reeks Kromme-Rijngebied* 3, (1995), 43. *De crypte (=grafkelder) is in 1969 bij een reparatie van de consistoriekamer gesloopt. De kelder is in stukken geslagen en de ruimte is met steenpuin en zand opgevuld.* De Keijzer zegt dat hij zich voordien nog van de graven van de heren van Heemstede heeft overtuigd: *de loden kistplaatjes vermeldden hun namen.* In het Begraafboek aanwezig in het Utrechts Archief, echter, staat dat Van Velthuysen in de Buurkerk in Utrecht is begraven: *Op de Breestraat, datum overlijden/begraven 20 Juli 1716 3 uren beluyden de Wapens opgehangen en is gesonken, bedrag F 500: - - -*. Begraafboek 129, 358.
- ⁵³ De passage uit het testament Diderick van Velthuysen, aanwezig op het Utrechts Archief luidt als volgt:
Nogh is myn wille ende begeerte, dat een capelletie / aen de kerck van houten daer het best bequaemst / en cierlyckst sal geoordeelt worde, sal werde getim / mert al waer ik begere dat myn lichaem sal

- / begrave worde en ruste, met den tombe of monu / ment daer binne van wit marmer soe als hetselve / sigh in de bygevougde caerte figuratieft vertoont / met soodanege inscriptie int latyn als myn Exe / cuteurs sulle verstaen te behore, willende ende be / gerende dat die tombe of monument met de / onkoste van het capelletie door een van de bequaem / ste meesters sal werde gemaect, en voor cieraat en / andere verciersels betaelt en te koste geleght sal moete / worde een somma van drieduysent gd (=gulden) aen geldt / en oock niet minder somma.
- ⁵⁴ Het besloten testament van Diderick van Velthuysen van 16 januari 1716, werd geopend op 1 september 1716 door de erven, inv. Nr U 118a4 aktenr 118-1. Ik heb inzage gehad in het testament op het Utrechts Archief op 26 januari 2006: er zit geen kaart of schetsje (meer) bij.
- ⁵⁵ Er bestaat een borstbeeld van hem door Artus Quellinus uit 1661. J. Leeuwenberg, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*, 's Gravenhage 1973, 228.
- ⁵⁶ J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam. 1578-1795*, Deel 1, Amsterdam 1963, 520.
- ⁵⁷ Van der Wyck 1983, (zie noot 49), 172. "Dat de plotselinge dood van Velthuysen een catastrofe was, blijkt uit een dagboekaantekening van graaf Bentheim die in 1718 bij een verblijf in Utrecht het volgende opmerkt: *L'appres midij j'allois en la compagnie du jeune Prince de Siegen et des mes cousins de Perlebourg voir la maison de plaisance nommée Hemsted, c'étoit Mr. Velthusen qui l'avoit fait batir, et qui est mort il y a quelques mois fort a propos, parce qu'on dit qu'il avoit tant dependé à cette maison qu'il ne lui restait plus assee de revenus pour l'entretenir, et que la mort prevenoit ainsi sa banque route, dans son testament il a protesté sur le salut de son ame de n'avoir jamais touché à sa femme, et ainsi ses heritiers ne se voit obligé de la considérer pour telle et de lui constituer un Douaire, mais Madame Velthuysen ayant entendu cette clause du testament dit : DAT HET HEIJ GELOGEN ALS EEN SCHELM (...)* De rechters stelden de erven in het gelijk, Graaf Bentheim beëindigt zijn bericht met de volgende moraal: *On voit de cette exemple les tristes suites des mariages forcés, car Monsieur et Madame Velthusen ayant été portés par leurs parents a se marier contre leur gré, ils ont non seulement vecu pendant leur vie dans une continuelle dessunion, mais leur haine a été perpetué jusqu'apres leur mort.*
- ⁵⁸ J. van den Vondel, 'Op de kinders van den Heere Burgemeester Andries de Graeff', *De Werken van Vondel, 8e deel 1656-1660*, J. F.M. Sterck & H.W.E. Moller (red.), Amsterdam 1935, 685.
- ⁵⁹ D. Smout, *Rouwklagt op het overlyden van den welgeboren here Diderik van Velthuysen, here van Heemstede*, z.pl. [1716].
- ⁶⁰ J.D. Hunt en E. de Jong (red.), *De Gouden Eeuw van de Hollandse Tuinkunst, Journal of Garden History*, 8, nummer 2 & 3, (april-september 1988), 194-196.
- ⁶¹ E. de Jong, *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740*, Amsterdam 1993, 126.
- ⁶² L. Rotgans, *Wilhem de Derde*, Utrecht, 1698-1700.
- ⁶³ E. Lohof et al, *Archeologisch onderzoek en bouwhistorische opname in het zuidwestelijk deel van de tuinen van kasteel Heemstede te Houten*, Bunschoten 2001. Volgens ADC (Archeologisch Diensten Centrum) Rapport 66 was de tuin rond 1695 voltooid. Er zijn muren en sokkels gevonden maar geen 'begraven beelden' zoals een gerucht wilde.
- ⁶⁴ P. Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren: beeldhouwers en stuckunstenaars in het Amsterdam van de 18^e eeuw*, Alphen aan den Rijn 2005, 54. Overigens noemt Fischer 1715 als het sterfjaar voor Van Velthuysen en zegt hij dat het Egidius Quint betreft als erfgenaam. Volgens inv.nr U118a4, aktenr. 118-3, d.d. 01-09-1716 in het Utrechts Archief, betreft het Cornelis Quint, *borgemeester* en neef van Van Velthuysen.
- ⁶⁵ Van der Wyck 1973, (zie noot 4), 15 noot 7.
- ⁶⁶ C.M. de Leur, 'Het Utrechtsche Stadhuis en Omgeving', *Jaarboekje Oud Utrecht*, (1933), 139. *Hoewel oorspronkelijk de bedoeling geweest schijnt te zijn om ook den ouden gevel van Lichtenbergh af te breken en in denzelfden stijl als die van Hasenbergh weder op te bouwen, is dit plan nooit ten uitvoer gebracht. Na de amputatie van het voorste gedeelte van Hasenbergh verhuisde ook de Schepen bank naar de groote hal van Lichtenbergh, waar een fraai gebeeldhouwde vierschaar-bank werd geplaatst, die de geheele achterzijde van deze hal innam. Boven deze bank prijkte het beeld van de Gerechtigheid, dat bij de verbouwing van 1824 is weggenomen en thans bewaard wordt in ons stedelijk museum.*
- ⁶⁷ S. Muller Fz, 'Het Oude Utrechtsche Stadhuis', *Het Huis Oud & Nieuw* 7/8, (1907), 229, met een afbeelding van het gestoelte.
- ⁶⁸ Volgens *Beeldengids Nederland*, 1994, (zie noot 50), 54, sinds 1961. Op de website van het Openbaar Ministerie (www.om.nl) staat dat het beeld volgens de archivaris van de rechtbank in Groningen, niet Justitia voorstelt maar een omgebouwde Diana.
- ⁶⁹ Klinckaert, 1997, (zie noot 5), 593. Dit is het werk van Mast dat vanaf 1778 in vele publicaties genoemd wordt. Klinckaert noemt de catalogi van het Centraal Museum te Utrecht vanaf 1838 en verwijst naar Kramm (1851), Thieme/Becker, dl. 8 (1907-1950), De Leur (1933), Swillens (1950), Haslinghuis (1956), De Bruijn (1984-1985) en Wilmer (1988).
- ⁷⁰ *Beeldengids Nederland*, 1994, (zie noot 50), 54 met afbeelding.
- ⁷¹ Klinckaert 1997, (zie noot 5), 166.
- ⁷² P.J.M. van Gorp et al, *Zijdebalen – Lusthof aan de Vecht; tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18^e eeuw*, Tentoonstellingscatalogus, Utrecht 1981, Afbeeldingen 28 en 29.
- ⁷³ De Jong 1993, (zie noot 61), 179. Overigens identificeert De Jong Van der Mast niet met de Jan Mast van het grafmonument in Houten, dat hij wel noemt.
- ⁷⁴ S. Muller Fz, *Zijdebalen, Bouwkunst*, 4, afl. 1/2 (1912), 9. Zie verder ook De Jong, 1993 (zie noot 61), 179 en Fischer, (zie noot 64), 412.
- ⁷⁵ Muller Fz 1912, (zie noot 74), 6. *Reeds dadelijk bij den bouw van het huis werd de groote zaal kwistig versierd. De Utrechtsche beeldhouwer Jan van der Mast, die in de tweede helft der 17e eeuw zekeren naam had, luisterde den koepel op met (zeker verguld) beeldhouwwerk, Van der Mast is later natuurlijk overvleugeld door Xavéry en Cressant: in 1746 vinden wij dan ook .ijn (sic) Aeneas beschadigd terug in de rommelkamer. En op blz. 9: de Haagsche beeldhouwer (Xavéry) had dus een uitnemenden klant aan den eigenaar van Zijdebalen. Toch was hij niet de eenige, die van Mollem bediende. In den inventaris van Zijdebalen vinden wij (naast werk van den ouderen Van der Mast, den Utrechtschen protégé van Jacob van Mollem) herhaaldelijk vermeld beelden (Neptunus en Galatea enz.) van "Matryszens", waarmede wellicht bedoeld worden de beide Gentsche beeldhouwers Jan en Hendrik Matijs.*

- Mogelijk haalt Muller hier Damast en Mast opnieuw door elkaar. Volgens Kramm is David van Mollem Zijdebalen pas gaan versieren vanaf 1719. De tweede helft van de zeventiende eeuw is te vroeg voor Jan Mast; bovendien kan Jan Mast geen protégé van Jacob van Mollem zijn geweest.
- ⁷⁶ A. Hoogvliet, *Zijdebalen*, Delft 1740, 2.
- ⁷⁷ C. Kramm, 'Zijde Balen te Utrecht', *De Utrechtse Volksalmanak* 15(1851), 56.
- ⁷⁸ F.J. Mijnlief, *Het Ambtmanshuis en zijn bewoners*, z.pl., [ca. 1939], 14.
- ⁷⁹ F.A.J. Vermeulen, *De Monumenten in de Bommeler- en de Tielerwaard*. 2^e afl. *De Tielerwaard. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage 1946, 394.
- ⁸⁰ Chr.J. Kolman, *Monumenten in Nederland: Utrecht*, Zwolle, 1997, 96.
- ⁸¹ Inventarislijst van de SKKN van de Pieterskerk te Breukelen, geïnventariseerd in 1977 en in 2003, aanwezig op de SKKN te Utrecht.
- ⁸² M.A. Prins-Schimmel & G.E. van Leersum, *Langs oude Utrechtse kerken*, Baarn 1975, 82.
- ⁸³ J.W. Verburt, *Het tegenwoordige Gunterstein, vanaf zijn herbouw in den jare 1681*, in Niftarlake, 1917, 65.
- ⁸⁴ Kolman 1997, (zie noot 80), 159.
- ⁸⁵ M.A. Schimmel, 'Nederlandse Hervormde Kerk te Maarssen', *Jaarboek Oud Utrecht* (1970), 17, 27.
- ⁸⁶ F.W. Scholten in: *Beeldengids Nederland*, 1994, (zie noot 50), 76.
- ⁸⁷ Zie voor een korte biografie van Robert van Iittersum G.C. Ouwkerk, 'Levenssfeer van bewoners en eigenaren van het Nijenhuis', in: *Kasteel Het Nijenhuis. Van buitenplaats tot museum*, Heino/Wijhe 1995, 10-19.
- ⁸⁸ De informatie omtrent de restauratie is onder andere ontleend aan het rapport opgesteld door het Architectenbureau Hulsman-Nijkamp in Deventer in 1998. Het rapport bevindt zich in het archief van de Gemeente Olst-Wijhe. Zie ook www.pgwijhe.nl/rest.htm.
- ⁸⁹ A.E. Rientjes, *Uit de Geschiedenis van het Oude Wijhe*, Zwolle 1931, 22.
- ⁹⁰ J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland*, Haarlem 1887, 339 (3de druk).
- ⁹¹ Het grafmonument voor Van Coehoorn is ontworpen door Daniël Marot en uitgevoerd door Pieter van der Plas. Het grafmonument in Rhooon voor Hans Willem Bentinck is anders uitgevoerd dan de ontwerp-tekening van Marot aangeeft. Zo zijn, bij voorbeeld, de portret-medailles vervangen door familiewapens. De oorzaak is waarschijnlijk het feit dat Bentinck (†1709) niet in Rhooon is begraven maar in Westminster Abbey in Londen, evenals Willem III. Zijn eerste Engelse echtgenote is wel in Rhooon begraven. Gezien Mast's connecties met de kringen rond Willem III zou hij in aanmerking kunnen komen als maker van dit wandgraf.
- ⁹² R.T. Muschart, 'Grafkerken, grafborden, grafmonumenten en wapens in glasramen in de groote of St. Maartenskerk te Tiel', *Bijdragen en Medelingen van de Vereniging Gelre*, vol. 45 (1942), 254, 255, geeft de volgende vertaling:
Den Allerhoogsten God en der eeuwige herinnering gewijd.
Hier ligt Stephanus vrije baron Van Welderen, die in het jaar 1674 op gelukkige wijze zijn examen als militair heeft afgelegd; sedert dien tijd langs den Koninklijken weg in alle militaire graden en rangen tot de hoogste ambten voortschrijdende, heeft hij in bijna alle belegeringen en veldslagen voor vaderland en vrijheid, de gemeenschappelijke zaak der verbondenen in België, Engeland, Ierland, Holstein en Portugal met kracht volbracht en van een uitstekende en zijn roemrijke voorouders waardige moed, dapperheid en overleg de bewijzen afgelegd, hetgeen door alle eeuwen heen getuigen zullen de bij uitstek zware veldslagen bij Seneffe, St. Denis, de Boine, Limmerick, Landen, Lotusa, Steenkerken, Namen, Ramillies, Ostende, Meenen, Dendermonde, Ath, Oudenaarden, Rijssel, Doornik, Malplaquet, Bergen in Henegouwen en verschillende andere bloedige slagen tegen de sterkste en machtigste vijanden, waarin hij een groot aandeel had.
Behalve in andere militaire waardigheden, werd hij benoemd tot overste der oude Geldersche keurbende, opperbevelhebber van groote legers voetvolk en gouverneur van Meenen.
Dit alles en nog meer heeft hij volgens aller meening verdiend. Hij is geboren te Tiel in Gelderland 5 januari 1662 en gestorven te Bergen in Henegouwen 2 november 1709, zijn medeburgers, zijn soldaten en zijn medeveldheren in droevigen rouw, zijn nazaten een moeilijk na te streven zeldzaam voorbeeld van dapperheid en edelmoedigen inborst achterlatende. Voor de eer en den roem van zijn, zoolang de tijd en God het toelieten, zeer beminden broeder heeft Johannes vrije baron van Welderen, heer van Ubbergen en Valburg, ambtman van Nederbetuwe en dijkgraaf aldaar, afgevaardigde uit de Geldersche ridderschap in de Hoogmogende Staten der Vereenigde Nederlanden en burgemeester der stad Tiel, dit gedenkteeken als bewijs van liefde en trouw opgericht. .
- ⁹³ De vertaling is van J.C. van Slee, *Verslagen en Medelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* (1917), 34ste stuk, 2^e reeks, 10^e stuk, 6.
Onder dit gesteente rust het stoffelijk overschot van Coenraad Willem vrijgeboren baron van Dedem, heer tot den Gelder.
Na in zijn jonge jaren zijn geest met de vrije wetenschappen toegerust te hebben, legde hij zich daarna op gelukkige wijze op de krijgsmacht toe. Welbespraakt en beleidvol, telde hij te midden der gevaren zelve, het gevaar niet. In het jaar 68 der vorige eeuw kwam hij aan het hoofd eener compagnie en diende sedert trouw en dapper het vaderland gedurende meer dan veertig jaren in drie Fransche oorlogen, waarvan hij het begin en het einde beleefde. Alle rangen doorlopend, klom hij op tot krijgsoverste en daarna tot de waardigheid van onderbevelhebber, aan het hoofd gesteld van het voetvolk. Daarna commandant van het sterkste bolwerk der Vereenigde Nederlanden, Bergen-op-Zoom met al zijn fortten, nam hij met raad en daad deel aan de zeer hevige gevechten en bloedige veldslagen bij Seneffe, bij St. Denis en bij Oudenaarde. Toen eerst bij Calloo in Vlaanderen en wederom bij Hillesheim in Brabant de grachten en borstweringen veroverd waren, en daarna bij de zeer moeilijke blokkade der eilanden de vijanden van de andere zijde der Schelde verdreven waren, nadat hij onder hun oog de rivier was overgestoken, is de Beyerschman van Brussel, dat hij zeer in het nauw bracht, verjaagd. Ook in de slag bij Ramillies, waar de Fransche krijgsmacht zeer werd neergesabeld, had hij het bevel over het geheele Bataafsche voetvolk en droeg zeer veel bij tot de overwinning. Belegeringen van steden doorstond hij dapper, bevorderde hij krachtig of bracht ze gelukkig ten einde. Charleroi verdedigde hij, zoolang mogelijk met de grootste dapperheid. Bij Woerden, bij Charleroi op een anderen tijd, bij Naarden, Namen, Keizerswerd, Ath, Gend,

Doornik en haar citadel was hij met de opperbevelhebbers aanwezig. Toen Bonn voor de derde maal ingesloten en veroverd werd, voerde hij een derde deel der troepen aan. Indien men hem gehoor had gegeven, zou in het tweede jaar van den eersten oorlog met Frankrijk Harderwijk aan de handen van den vijand zijn ontruikt. Door zijn leiding dwong hij St. Leeuw, door grachten en verschan-singen zeer versterkt, binnen weinige dagen tot de overgave en maakte de verdedigers krijgsgevangen. Vooruitgezonden om de Henegouwsche bergen af te sluiten, nam hij door zijn beleid St. Guislain met de geheele bezetting stormenderhand in. Na zoo vele en zoo groote krijgsverrichtingen, stierf hij in zijn zeventigste jaar. Zwolle, dat hem het leven schonk, nam het hem ook af.

Geboren den 29sten September 1644, overleden den 18den Februari 1714.

Voor haar zeer verdienstelijken echtgenoot heeft zijn diepbedroefde gade, Anna Elisabeth vrijgeboren Baronesse van Echten tot Echten, dit monument opgericht.

⁹⁴ 'Restauratienieuws. Overijssel. Wijhe Herv. Kerk. Grafmonument voor Coenraad Willem van Dedem † 1714, met beeldhouwwerk van J. Mast te Utrecht. Rest. Begonnen', *Bulletin KNOB* (1957), *15. Voor de restauratie uit 2004 zie noot 88.

⁹⁵ Met dank aan M.A. Buwalda-Achterhuis, docent Klassieke Talen te Apeldoorn voor de vertaling:

Ter eeuwige nagedachtenis / aan de zeer beroemde en zeer edele man / Theodorus van Velthuysen / Heer van Heemstede, Willeskop en Kort Heeswijk / president van de Staten van Utrecht / en voorzitter van de drie standen met algemene / instemming die alle mogelijke eerbewijzen ontvangen had / en geen /deel bereikt had en met eerlijkheid / in rechtszaken en metvan wetten en / voorvaderlijke instellingen en belastingen, / met trouw en zorgvuldigheid voor het / vergroten van de waakzaamheid en inspanning / altijd is hij geroemd als maker en / handhaver van de staat. / Met ook een uitzonderlijke zuiverheid en / onschuld van leven en zeden, met vroomheid / jegens God, menselijkheid en gematigdheid / jegens de burgers, welwillendheid en goedheid / jegens, vrijgevigheid jegens allen, / tenslotte beroemd door zijn verdiensten / jegens de hele staat, gemist en beweend door alle goede mensen, die houden van / het vaderland, de vrede en de vrijheid / is hij metwaardigheid overleden / op 20 juli in het jaar 1716. Op de / leeftijd van bijna 65 jaar. / Als uitvoerders van zijn testament zijn gevraagd / H. M. F. C.

De vertaling van het tweede opschrift luidt:

I. H. S. (= In hoc signo = in dit teken = kruisteken)

Voor de zeer goede, zeer grote God / Gelukkig de doden, die in God sterven.

Van Heemstede / In het jaar 1807, 14 Augustus opgericht / Mogen zij rusten in vrede.

Het probleem bij de tekst is dat de oorspronkelijke tekst in 1807 is overgeleverd met een andere tekst en dit is later weer ongedaan gemaakt waardoor men nu drie teksten door elkaar heen ziet en de inscriptie moeilijk te lezen is.

⁹⁶ De Keijzer, 1995, zie noot 52, 37. De Keijzer is van mening dat de marmeren treden bij het oorspronkelijke koor horen.

⁹⁷ De vertaling is van H.G. Dijk, *Beknopte geschiedenis van de Neder-*

landse Hervormde Kerk te Wijhe, Wijhe 1991, [22]: Ter eeuwige nagedachtenis aan de Hooggeboren man van oude en eerste klas adel Robert van Ittersum Heer van het Nijenhuis. Billijk en rechtvaardig vervuller van de hoogste functies in staatsdienst en hierom terecht onderscheiden met toga en mantel. Hij werd 31 mei 1645 geboren, doorliep vanaf 1665 alle militaire rangen en werd bevorderd, in 1689 tot commandant van een afdeling van de cavalerie, in 1679 werd hij prefect van de dijken van Salland, in 1682 werd hij rentmeester in het bezit van de Heer van Tubantia, in 1684 werd hij commandator van de Teutoonse orde in het Maasland en in 1703 in Tiel; in 1691 werd hij satraap van Tubantia (in 16)92 van Salland en van de hoogste orden van Overijssel voorzitter. Zeker van zijn heil gaf hij 7 februari 1705 zijn vrome ziel aan God en zijn zaligmaker Christus terug, en in dit graf werd hij met een grootse plechtigheid bijgezet op de 26e van dezelfde maand. In grote droefheid plaatste Eleonora Sophia Bentinck dit gedenkteken voor haar onvergelijkbare en zeer geliefde man.

PUBLICATIES

Frits Scholten, *Sumptuous memories: studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture*, (Studies in Netherlandish art and cultural history 5), Uitgeverij Waanders Zwolle 2003, 272 blz., gebonden, 202 afb. zw/w, ISBN 9040094756, € 69,95

Na de dood van Hugo de Groot eiste Joost van den Vondel:¹
 “Men stell’, gelijk den Rotterdammer,
 Een beelt den wijzen Delvenaer:
 Men paer’ de groote nageburen,
 Wier faem alle eeuwen zal verduren:
 Zoo sta de wijsheit op’t altaer”.

Als vanzelfsprekend vergelijkt de dichter zijn tijdgenoot met de grote Nederlandse humanist. En hij kent De Groot hetzelfde eerbewijs toe dat Erasmus zo’n generatie eerder had gekregen: een openbaar standbeeld. Vondels wens ging pas 241 jaar later in vervulling, toen voor de Delftse Nieuwe Kerk het standbeeld van Stracké werd onthuld. Eerder al had het stadsbestuur “omdat de stad wel de meeste dezer praal-graven bezit” en omdat zijn ingewanden al in Delft waren een graf voor haar grote zoon gepland:

“getekend, en in aarde geboetzeert... door den vermaarden konste-naar Rombout Verhulst.. alwaar deze groote Hugo, op de wijs der admiraalen is nederleggende met den hoofde rustende, in plaats van een geschut op een stapel boeken, en de verdere toestel dezer tombe met boeken en papieren, ten teken van zijn groote geleertheid in plaats van wapenen...”

Kennelijk dacht men hierbij aan het beroemdste graf van Verhulst, het praalgraf voor Michiel de Ruyter in de Amsterdamse Oude Kerk, en verving men de attributen van de zeeheld door die van een held van de geest.²

De Keyzers standbeeld voor Erasmus is een Nederlands paradigma voor Europese standbeelden, net als zijn Delftse praalgraf van Willem I. Meer nog dan de Nederlandse admiraalsgraven zijn beide uitzonderlijk, omdat hier ten tijde van een republiek vooraanstaande mannen worden geëerd. Dat is zowel wat opdrachtgevers als wat het publiek betreft, heel iets anders dan de vanzelfsprekende verering van de absolute vorst in bijvoorbeeld Frankrijk, dat een haast onafgebroken reeks van koningsgraven en -monumenten kent.³

Daarmee is tegelijkertijd het probleem omschreven van zo’n huldevorm in een land dat bovendien nog expliciet protestants en door een gezond wantrouwen tegen beeldencultus en persoonsverheerlijking gekenmerkt is. Dankbaarheid en de behoefte aan een zichtbaar voorbeeld botsen met een traditionele reserve tegen beelden en met de strijd van onderlinge belangen. Later wordt die terughoudendheid ook uit het Hollandse klimaat en uit bescheidenheid verklaard, waarin men graag een nationale eigenschap wil zien. Dat is een variant op de traditionele kritiek op praalgraven van ‘gold und marmelsteyn’, die niet zozeer opgericht zijn om de doden te eren als wel om de levenden te vieren.⁴

In zijn *Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture* beschrijft Frits Scholten steeds weer deze tegengestelde belangen. De ‘sumptuous monuments’ weerspiegelen in precieze case studies het ‘embarrassment of riches’ dat eerder zo veel algemener te boek is gesteld. Het uit zich in de spanning tussen herinnering en vermaning, tussen (moeilijk te reconstrueren) persoonlijke gevoelens, de

iconografische, retorische en ceremoniële traditie en de politieke en sociale situatie.

Nadat in een inleidend hoofdstuk dit probleem algemeen is behandeld en details over het ambacht van de beeldhouwer, de typologie, technieken, kosten en andere factoren besproken zijn, zet Scholten met het normgevende graf van Willem in Delft in, waarvan hij de recente restauratie van dichtbij heeft begeleid.

Politiek en artistiek is dit graf een novum: ondanks aanwijsbare voorgangers verrijst hier een monument, dat door heel Europa bewonderd en nagevolgd zou worden. Dat gebeurt niet zonder problemen. De stadhouder was in 1584 in Delft neergeschoten en kreeg daarna een nogal bescheiden begrafenis in een eenvoudige tombe, voor meer had men tijd noch geld.⁵

Pas na het bestand van 1609 was de nieuwe Nederlandse staat zodanig geconsolideerd, dat men tijd voor herdenken en representatie had, waarvan onder meer het Erasmusbeeld getuigt. En nog ging het niet van een leien dakje. Nadat in 1613 door de Staten Generaal de opdracht verstrekt was en een jaar later Hendrick de Keyser als architect en beeldhouwer was aangewezen, duurde het tot na diens dood voordat het monument in 1622 werd voltooid. Het is de herinnering aan de vader des vaderlands en tevens een soort opdracht aan zijn opvolger. Die had samen met zijn secretaris Constantijn Huygens zelf aan het grafschrift gewerkt, dat het triomfale bouwwerk bekroont. Het is de monumentale bevestiging dat noch de nieuwe staat, noch het huis van Oranje (de verhouding tussen de twee was vaak ingewikkeld genoeg) bij de Europese burens achter hoefden te blijven. Christelijk protestants memoriaal en politiek monument gingen op een unieke manier samen.⁶

Huygens, de meest internationaal georiënteerde en zowel sociaal als cultureel gezaghebbende figuur in de jonge Republiek, verschijnt toonaangevend in het derde hoofdstuk, dat de invloed van het classicisme in de Nederlandse (graf)plasticiteit behandelt. Daarbij wordt zijn rol als adviseur vooral voor François Dieussart en diens grafmonument voor Charles Morgan duidelijk. Dit graf in Bergen op Zoom (ca. 1645) heeft waarschijnlijk voor ons nog meer gevoelswaarde door het verlies van een figuur in de niche boven en achter het liggende beeld van de overleden zeeheld. De zo ontstane asymmetrie doet het verdriet van de achtergebleven vrouw en het geschrokken terugdeinzen van de dochter des te sterker uitkomen. Maar kan de toch wel ingehouden smart van de nabestaanden zomaar vergeleken worden met een expressieve klacht, het Seneciaanse kermen dat Jan Vos tegen het midden van de eeuw op het toneel invoert? Scholten haalt hier in de Engelse vertaling (het Nederlandse origineel is niet geciteerd) Vondel aan, die de rouw wel als hevig, maar niet als uitbundig en razend beschrijft, zoals Scholten het interpreteert (p. 135):

“En Rispe hallef dood, en van dit lot gedreven,
 Met handen in het hair uit heuren wagen zeegh,
 En vatte ‘t heilloos hout, waer aen de zoons gebonden
 [...] zy zelve en marmerbeeld geleeck,
 Behalven alsze zeem, zoo dikwils ‘t hart bezweeck;
 En, zonder datwe een traen langs ‘t aenschijn rollen zagen,
 Van’t zuchten aen ‘t gesteen, van stenen quaem aen ‘t klaegen”.

Het tertium comparationis ‘marmerbeeld’ is hier echter niet de uitdrukking van rust en onbewogenheid, maar drukt met witte marmer de bleke ontzetting in het gelaat van Rispe uit.⁷

Bij de daarop volgende interpretatie van de dubbelgraven met de ‘pious widows’ lijkt het bijzonder moeilijk, emoties, retoriek en beeldtraditie te onderscheiden. Voorbeelden voor de voorstelling van

ongebreideld leed zijn schaars en schijnen niet in overeenstemming met eigentijdse gedragscodes. Zelfs de huilende dochters op Epiphanius Eveshams graf voor Sir Thomas Hawkins (ca 1620; Boughton-under-Blean, Kent) worden in een opschrift getroost en vermaand: 'Nox vitae Lux animae'. Pas ongeveer een eeuw later verschijnt het motief van de diep rouwende weduwe. In zijn geschiedenis van Katwijk vermeldt Adrianus Pars het graf waarop⁸

"De edele gemalin, de schrandere Marije,
Wil eeuwig tranen op het witte marmer wijen,
Sij legd haar op het grav selvs levend aan sijn sijd,
Ten trotse van den dood: geen tijd dees rouw en slijt..."

Dit soort persoonlijk aandoende gevoelens komen we in de traditionele muurgraven voor admiraals (zoals Verhulsts monument voor De Ruyter, 1677-81) niet tegen. Net zo min als in het staande grafbeeld voor Jacob van Wassenaer Obdam, dat Bartholomeus Eggers 1667 in de Grote Kerk in Den Haag oprichtte. Onmiskenbaar is de invloed van het Delftse graf: het baldakijn, de vier deugden op de hoeken en de trompetterende Fama op een wereldbol. Het portret hoort op zijn beurt in een reeks van dergelijke staande beelden, die naar Italiaanse voorbeelden van Dieussarts *Vier Prinzen van Oranje* (vóór 1651; voor Honselaarsdijk, later naar Potsdam) via Eggers' graf en J. Blommendaels beeldje van *Willem III* (1676; Mauritshuis) tot Eggers' *Georg Wilhelm van In- en Kniphuisen* in Midwolde (vóór 1692; vgl. hier afb. 167) gaat. Men kan zich afvragen of een optische afsluiting achter het graf (zoals afb. 136 laat zien), niet esthetisch voordeliger is, dan de huidige, wat kale opstelling van het monument.

Scholten gaat uitgebreid in op de intriges, die de belangrijke Haagse opdracht begeleidden. Minder zegt hij over de politieke achtergrond. De grootsheid van de Republiek werd in het monument van haar stichter juist op het moment bezworen dat de vernietigende nederlaag tegen de Engelsen bij Lowestoft op 13 juni 1665 de strijd tussen staatsgezinden en orangisten met ongekende hevigheid deed ontvlammen. Bij de stortvloed van gedichten en pamfletten, waarin de partijen hun gelijk probeerden te halen, horen ook de monumenten, die de gesneuvelde bevelhebbers herdenken. Naast het Haagse graf zijn dat het schilderij waarin Van der Helst de luitenant admiraal Auke Stellingwerf met het wonderlijke vanitassymbool van de schitterende bol afbeeldt, de "kogelbuy [die] sijn eerlijk leven sloot met een doorluchtig' dood" (Rijksmuseum) en Rombout Verhulsts graf voor diens collega Egbert Cortenaer (Grote Kerk, Rotterdam), waarvan het ontwerp mogelijk eerder voor het graf van Obdam had meegedongen. Het past in de militaire en de adellijke hiërarchie dat het vrijstaande graf voorname is dan het muurgraf. Voor de meeste gesneuvelden geldt natuurlijk wat Heijmen Dullaert over "alle de kapiteinen in dezen zeeslag doodgebleven" schrijft:⁹

"Men kan aan ieder held geen stoffijk pronkbeeld wagen,
Maar zoo de gunst mijn' pen door vlekunst niet verleid,
Zal mond nog eeuw uwe eer, word 't marmer u ontzeit,
Met uwe beenderen beklagen..."

Voor Wassenaers graf levert de doorgaans duidelijke iconografie van de assisterende deugden trouwens een probleem op. Aan zijn rechterzijde staat voor het graf een marmeren figuur, die volgens het bewaarde bestek en het (pas uit de 18de eeuw stammende) opschrift *Fortitudo* moet voorstellen. Als Eggers hier inderdaad de 'sterckheit' heeft afgebeeld, doet hij dat in een unieke vorm. De vrouwenfiguur draagt, anders dan de drie andere deugden, geen attributen en is alleen door haar blote borst en een naar voren geopende rechterhand gekarakteriseerd. Dat zou eerder op 'openhertigheid' of 'oprechtheid'

kunnen wijzen, zoals Ripa beschrijft en wat het retorische gebaar bevestigt. Als men het, zoals dat bij het spreken over doden past, zeer welwillend formuleert, is dat een eigenschap die de overledene inderdaad onderscheidde. Zijn onverbloemde kritiek op collegae had de 'sporenjonker' wiens benoeming door De Witt was doorgedrukt, nogal ongeliefd gemaakt.¹⁰

Het volgende hoofdstuk 'Good widows and the sleeping death' komt op de al genoemde toenemende 'gevoelswaarde' van de grafmonumenten terug: de *luctus*. De merkwaardige figuur van de accoudeë, de op haar elleboog steunende vrouw, die naast haar - eerder overleden - echtgenoot ligt, kan uit een toenemend belangrijker rol van de vrouw, maar evengoed uit praktische redenen verklaard worden. In een muurgraf is de tegen de muur liggende partner anders niet goed te herkennen. Voorbeelden voor zo'n type bieden - weer met Italiaanse voorgangers (Sansovino) - de rond 1610 ontstane graven van Levin Torrentius en Johan Miraeus (vroeger Antwerpen, kathedraal).¹¹

Scholten's boek sluit aan bij de herwaardering van de Nederlandse beeldhouwkunst, waartoe hij zelf in diverse studies heeft bijgedragen. Dat drie van de vijf hoofdstukken door eerdere tijdschriftartikelen bekend waren, mag men - ook gezien de prijs van het boek - betreuren. Al te lang hadden ook kunsthistorici Diderots dictum over de Hollandse kunst: "Ils n'ont excellé ni dans la sculpture ni dans l'architecture. La plupart de leurs morceaux de sculpture sont mauvais..." aangehangen. De pionierswerken van Elisabeth Neurdenburg en Katherine Fremantle hebben pas recentelijk bredere navolging gevonden. Zo zijn er monografieën over Van Wezel en Tetrode tot zelfs over de negentiende-eeuwse beeldhouwkunst, die een nieuw nationaal zelfbewustzijn willen uitstralen.¹²

Dat Diderots' vooroordeel allerminst op de 17de eeuw van toepassing is, bewijst de internationale uitstraling van niet alleen de Zuid- maar ook de Noord-Nederlandse beeldhouwkunst. Scholten wijst terecht op de invloed van De Keyser in Engeland - beginnend met zijn leerling en schoonzoon Nicolas Stone - en Scandinavië. De invloed in de Oostzee-landen is inderdaad enorm, zoals eerder die van Frans Floris en van Zuid-Nederlandse beeldhouwers of de export van Nederlandse altaren. Het aantal van ongeveer twintig 'mansions' en beeldhouwers, die volgens Scholten in de landen rond de Oostzee werkten kan - gezien de talrijke anonieme werken - zeker nog hoger geschat worden.

Hoogtepunten zijn daarbij het werk van de Steenwinkels, waarvan er een met De Keyser in Frederiksborg had gewerkt, Peter de Keyser die in Skara (Zweden) een graf leverde (1637), en het graf voor Gustav Banér in Uppsala (1629) van Aris Claesz die de Zuid-Nederlandse en de traditie van De Keyser verenigt. Zij bevestigden de propaganda voor deze *Architectura moderna*:

"De konstvoedende vruchtbaerheid van onse tydsche eeuw en lande is sodanigh, dat de koningen selfs van uyt den Noorden die by ons komen soecken".

Maar niet alleen de koningen deden dit. De hoge Zweedse adel, die in de loop van de oorlog steeds meer zelfstandige macht had verworven, trachtte zich in representatieve gebouwen en grafmonumenten te positioneren, zoals in het kielzog van Vinckboons opdrachten voor het Stockholmse Riddarhuset met zijn sterke Nederlandse invloed.¹³ Daarbij bleven de stijl van De Keyser en het Delftse graf voorbeelden, die niet alleen door veel bezoekers werd bewonderd, maar ook door kunstenaars werden gebruikt. Dat gebeurde zowel in literaire en geschilderde vergelijkingen of zuivere beeldreportages, als in navolgingen, zoals het graf van Wassenaer Obdam en anderen.¹⁴

Afb. 1. Het grafmonument vanuit het oosten. Kerk te Veckholm, Zweden (voor restauratie, omstreeks 1975, foto auteur)

Dat dit soort navolgingen niet tot Nederland beperkt bleef en ook na de bloeitijd van De Keyzers stijl bleef bestaan, verduidelijkt Scholten (p. 103-111) aan de hand van Duitse en Zweedse voorbeelden. Volgens hem komt aan deze invloed echter met de dood van Aris Claesz en het Skara-graf een eind:

“...the activities of Aris Claesz and Pieter de Keyser brought to a close the long period during which the Dutch completely dominated Swedish architecture and sculpture. ...Pieter de Keyser did not receive any more commissions from Sweden, nor was there any imitation by local sculptors”.

Juist na deze periode ontstaat echter één van de merkwaardigste en overtuigendste bewijzen van de Nederlandse invloed in Zweden: het graf voor Johan de la Gardie en zijn eerste vrouw Catharina Oxenstierna in de kleine kerk van Veckholm (Uppland, op een schiereiland in het Mälarenmeer, circa 30 kilometer zuidoostelijk van Enköping). Omdat ondanks een monografie over de Veckholmse kerk en onderzoek in archieven geen duidelijkheid over de precieze aard van deze invloed, vooral over de betrokken beeldhouwer(s), is te verkrijgen, volgt hier een overzicht over de relevante feiten en een vergelijking met stilistisch verwante beeldhouwwerken.¹⁵

Veckholm

Johan de la Gardie (1582-1640), zoon van de veldheer Pontus de la Gardie en Sofia Gyllenhielm, een natuurlijke dochter van Johan III, was rechter aan het Hof van beroep. Met het baronaat van Ekholm

Afb. 2. Het grafmonument in de kerk te Veckholm, Zweden, Fides (foto auteur)

erfde hij ook het patronaat van de middeleeuwse kerk van het nabijgelegen Veckholm, die hij met een aantal stichtingen bedacht. Zijn broer en opvolger, veldmaarschalk Jacob de la Gardie (1583-1652) liet hem daar in de zuidkapel begraven. Daartegenover -zo bestemde Jacob in zijn testament- moest een familie-grafkapel gebouwd worden. Al uit 1653 dateren de eerste verbouwingsplannen van Jakobs zoon Magnus Gabriel de la Gardie, die daarvoor de hulp van de architect De la Vallée inriep, die toen op Eckholm werkte. Kennelijk dacht men eraan, het schip van de hallekerk aan beide zijden met brede dwarschepen uit te breiden en zo een centrale aanleg te realiseren. Wisselende ontwerpen resulteerden tenslotte in het door Nicolas Tessin de Oude getekende ontwerp voor de aanbouw van een monumentale grafkapel, zoals wel meer grote families in die tijd lieten bouwen. Met de dood van Gabriels broer, de veldmaarschalk Jakob Casimir de la Gardie, kregen deze plannen nieuw elan en monumentale vormen. Nu zou een hoge koepel een bijna symmetrische ruimte met het monumentale graf van de overleden veldheer overspannen dat op een hoge sarcofaag met de zittende figuren van Fama en Historia het ruiterbeeld van de overleden veldmaarschalk

Afb. 3. Het grafmonument in de kerk te Veckholm, Zweden, *Justitia* (foto auteur)

moest dragen. Familiaire ambities zijn hier kennelijk op Franse koninklijke voorbeelden georiënteerd, maar zij konden alleen in de beslotenheid van een kerkinterieur uitgeleefd worden.¹⁶

Pas in 1674 werd met de bouw begonnen. Een jaar later was de aanbouw tot de hoogte van het schip van de oude kerk gevorderd. Maar hij moest met een plat houten dak worden afgesloten (dat pas in 1791 door het huidige dak werd vervangen). De ster van Magnus Gabriel was gedaald: in 1660 nog rijkskanselier en één van de voogden van de minderjarige Karl XI, werd hij ook verantwoordelijk voor het ongelukkige verbond met Frankrijk en tenslotte één van de slachtoffers van de onteigening van de adel, zodat hij in 1686 in relatieve armoede overleed.¹⁷

Vergeleken met de politieke verrichtingen en de rijke artistieke nalatenschap van De la Gardie - met als hoogtepunt de *Codex argenteus* in de Universiteitsbibliotheek van Uppsala - is Veckholm maar een bescheiden herinnering aan de schitterende mecenas. Maar het weerspiegelt zijn culturele ambities en de oriëntatie op wat hij als voorbeelden voor de culturele opbouw van het zo plotseling tot Europese grootmacht geworden Zweden beschouwde. Het gebouw, dat ook onvoltooid nog het grote voorbeeld van de Franse architectuur laat zien, omsluit namelijk nu het al genoemde graf van zijn oom, waarin - meer dan in vele andere werken - de overheersende invloed van de Nederlanden af te lezen is.¹⁸

De bezoeker die achter het altaar van de middeleeuwse kerk de toegang tot de grafkapel heeft gevonden, staat enigszins verrast op korte

afstand tegenover wat onmiddellijk als kopie van het Delftse graf van Willem de Zwijger te herkennen is.

Met de afmetingen van 295 bij 240 centimeter verheft zich het in het geheel 325 cm hoge graf op twee treden. Een sokkel draagt de opbouw, die op Corinthische zuilen en pilasters van bruin-rood marmer een door lijsten gestructureerde fries draagt. Daarop verheffen zich aan de vier kanten doorbroken gevels, waartussen drie wapenschilden staan. Op de hoeken bekronen lege cartouches de inspringende niches. Die omsluiten op schuin voorgestelde sokkels vier figuren, die tussen 118 en 128 centimeter hoog zijn. De beelden van de doden (185 centimeter lang, van grijze zandsteen) liggen met hun hoofden naar het altaar. Erboven zit op een overspannende verbinding tussen de twee friezen aan de lange kanten een putto op een bol die een doek omhoog houdt. Zowel de architectonische opbouw, als iconografie en stijl van de allegorische figuren, wijzen op het voorbeeld van het Delftse graf, dat natuurlijk groter en rijker is, namelijk in het gebruik van brons, dubbele in plaats van eenvoudige zuilen, rijkere ornamentiek, opgezette obelisk.

De overeenkomsten moeten voor een belangrijk deel aan de bouwheer Magnus Gabriel de la Gardie worden toegeschreven. Zijn oriëntatie op de Franse architectuur bewijst hoe groot zijn ambities waren. De Nederlanden kende hij door een studie in Leiden, waar hij waarschijnlijk vooral de klassieke bestudeerde, maar van waar uit hij ook rondreisde om zich over militaire zaken te informeren. Een bezoek aan Delft dat met zijn graf als attractie voor toeristen gold, is daarom alleszins waarschijnlijk. Maar dit is net zo min te bewijzen als in zijn prentencollectie of in de rijke, de omvang van een adellijke verzameling ver te boven gaande bibliotheek, afbeeldingen van het Delftse graf aanwijsbaar zijn. De la Gardie past als verzamelaar en opdrachtgever in het beeld van de cultuurpolitiek van de Zweedse adel, die in het kielzog van de Europese oorlog buitengewoon rijk en machtig werd. Net zoals Oxenstierna, Wrangel of de jonge koningin, oriënteert hij zich op Nederlandse voorbeelden - waarbij voor hem handelsbanden een minder belangrijke rol spelen.¹⁹

De Nederlandse invloed op de figuren is waarschijnlijk veel minder direct dan op de architectuur. De relatief lang gestrekte beelden zijn in hoofd en speelbeen maniëristisch gedraaid. In een hand houden zij één attribuut, een ander staat op tafels, die ze met hun andere hand vasthouden. Deze -zij het afgezwakte en in een brede Noorduitse-Scandinavische traditie opgenomen- herinnering aan de 'laatmanieristische' allegorieën van het Delftse graf vinden wij nadrukkelijk niet in de beelden van de overledenen. Zij komen in stijl en zelfs in de - in Veckholm enigszins gemoderniseerde - kledij overeen met de grafportretten van Axel Rynning en zijn vrouw Margareta Bielke (in Länna, Uppland). De onbekende meester van deze wat provinciale figuren hoort in de omgeving van Aris Claesz. Van figuren aan de tombe in Länna kan men er één mogelijk met de Veckholmse deugden vergelijken.²⁰

Over deze figuren van *Justitia*, *Sapientia*, *Spes* en *Fides* kunnen wij alleen speculeren. Overgeleverde rekeningen noemen de namen van de beeldhouwers Hans Markus en Hans Jerling. Maar de werken van deze huisbeeldhouwers van De la Gardie zijn stilistisch maar met moeite met de grafbeelden te verbinden; de rekeningen zullen eerder andere opdrachten in Veckholm betreffen. Voor de oprichting van het monument, of delen ervan, in het oude zuidtransept van de kerk in 1661 is mogelijk Hans Erikson verantwoordelijk. Daarbij werden beelden gebruikt, die mogelijk al iets ouder waren. Het graf werd trouwens omstreeks 1750 op deze plaats afgebroken en pas zo'n 130 jaar later op de huidige plek weer opgebouwd.

De deugden en, in mindere mate, de treurende genius (wiens oor-

Afb. 4. Het grafmonument in de kerk te Veckholm, Zweden, *Justitia* (foto auteur)

spronkelijke plaats niet uit te maken is) zijn wel te vergelijken met andere beeldwerken voor de Ryning familie, wier graf in Länna zoëven genoemd werd. Evenzo met de allegorieën van *Fides* en *Spes* in de oude poort van het Stockholmse Paleis van Erik Ryning (S. Nygatan 2B; gedateerd omstreeks 1645). Zelfs de even latere liggende allegorieën bij de ingang van de Ryningse grafkerk in Vadsbro (Södermansland) laten nog enige overeenkomst zien. Kennelijk gaf de familie hier opdracht aan een atelier of aan stilistisch verwante beeldhouwers.²¹

Al eerder zijn de figuren van -weer- *Spes* en *Fides* aan de gevel van een grafkapel van de Familie Sparre ontstaan, die 1633 bij de kerk van Norrsund (Uppland) gebouwd werd. Zij worden soms aan Henrik Blume toegeschreven, algemeen kan men ook hier de school van Aris Claesz herkennen. Van de -nog eens- *Spes* en *Fides* in de hoge bekroning van het muurgraf van Magnus Brahe (Västerås Domkyrka) stemt vooral de tweede opvallend met haar Veckholmse collega overeen. De opdracht voor dit graf werd in 1633 door de schoonzoon van Brahe - en dat was niemand anders dan Magnus Gabriel de la Gardie - aan de meester Jost Henne verstrekt.²²

Samenvattend: de Veckholmse deugden zijn aan een beeldhouwer uit de kring van leerlingen of navolgers van Aris Claesz toe te schrijven, die allen de Nederlandse erfenis in Zweden uitdragen en zich maar weinig van elkaar onderscheiden. Op hen moesten de met elkaar concurrerende grote opdrachtgevers terugvallen. Zowel aan Hebbel als aan Jerling (met hoeveel zekerheid?) toegeschreven werken onder-

scheiden zich meer van de Veckholmse figuren dan de genoemde anonieme werken. Voor een meer definitieve toeschrijving van niet door documenten gedekte beeldhouwwerken in Veckholm en elders moet eerst het geheel van de beeldhouwkunst van de eerste helft van de 17de eeuw in de landen rond de Oostzee in beeld gebracht worden. In Veckholm ontstaat in elk geval uit de (hoe directe?) kennis van het Delftse graf en de doorgaande Nederlandse beeldhouwtraditie een unieke kopie van het graf van Willem de Zwijger.²³

Om na deze, wat uitvoerige uitweiding tot Scholtens boek terug te keren: het is een mooie bijdrage aan de recente herontdekking van de Nederlandse beeldhouwkunst. Scholten verheldert het belangrijke genre van de grafsculptuur vanuit diverse gezichtspunten: van technische en historische achtergronden tot iconografie en ideeëngeschiedenis in -ook wat de afbeeldingen betreft- goed gekozen voorbeelden. Naast een enkele drukfout en wat onvermijdelijke omissies is het jammer dat in de onderschriften vermelde namen niet in de index opgenomen zijn. Vooral te betreuren is de onwetenschappelijke nalatigheid van de uitgever, die het praktisch onmogelijk maakt de bij de tekst behorende noten te vinden. Die zijn namelijk achter in het boek per hoofdstuk steeds opnieuw doorgenummerd - maar hier wordt noch naar de titels van de betreffende hoofdstukken, noch naar de bladzijden van het tekstgedeelte verwezen, zodat een efficiënt gebruik van het notenapparaat onmogelijk gemaakt wordt.²⁴

Jochen Becker

Noten

- ¹ Vondel, *Werken*, ed. J.F.M. Sterck e.a. [WB uitgave], 10 dln, Amsterdam 1927-40, IV, 621-22. 'Uitvaart van zijn Excellentie. Aen de Wethouders van Delft' (1645).
- ² C. van Alkemade, *Inleiding tot het ceremonieel van de plegtigheden der begraavenissen...*, Delft 1713, 238-41. Het ontbreken van een passend gedenkteken wordt in het oude bijschrift bij zijn graf retorisch elegant tot een compliment verwerkt: zijn praalgraf is 'gesticht in 't hart der Nederlandren'; P. Timaretes, *Verzameling van gedenkstukken in Nederland...*, 's Gravenhage 1777, I, 82.
- ³ [O. de Guasco], *De l'usage des statues chez les anciens: essai historique*, Bruxelles 1768, 133 en volg. in het hoofdstuk 'Principes différens dans la concession & l'érection des statues dans les pays libres & dans les pays gouvernés par un seul'.
- ⁴ Hendrik Collot d'Escury, *Holland's roem in de kunsten en wetenschappen* I, 's-Gravenhage 1824, 37 volg.; het citaat uit Franciscus Petrarca, *Von der Artzney bayder Glueck...*, Augsburg 1532, fol. 176r-178r.
- ⁵ Aan de door Scholten genoemde mogelijke voorbeelden kan het graf voor Henry Howard (1615) toegevoegd worden, dat vroeger in de Church St. Mary-within-the-Castle, Dover, stond; vgl. Walter Lewis Spiers, 'The note-books and account book of Nicolas Stone', *The Walpole Society* 7 (1918-1919) 1-200, 38-39 en pl. II.
- ⁶ Constantijn Huygens, *De briefwisseling 1604-1687*, ed. J.A. Worp, dl I, Haag 1911 (Rijksgechiedkundige publicaties 15) 55-56.
- ⁷ Vondel, *Gebroeders*, WB uitgave (vgl. n. 1) III, 873, r.1678, die hier met 'stenen' en 'marmer'[steen] een woordspeling aanduidt, die in vertalingen verloren gaat. Vgl. hierbij [Constantijn Huygens], *Koren-bloemen...*, 2 dln, Amsterdam 1672, II, 196 vermaning naar

- aanleiding van de dood van Tesselschade; 'leert lijden met beleid'.
- ⁸ Verderop zegt hij:
 ...Si mogt niet levendig in't grav,
 Haar egte liefd had maat nog paal,
 Dies sij haar selvs in't marmer gav,
 En naar de dood haar samen scheid,
 In vollen bloei, so bars van een,
 Waar't marmer selvs om smeld en schreid,
 Voegde haar weer bij als was't van steen. ...
 Adrianus Pars, *Catti aborigines Batavorum...*, Leiden 1697, 155 u. 160. Nog in 1787 wordt het beeld bezongen 'waar Reigersberg nog zit te schreijen, By haer gemael, te vroeg ontlijft, Wijl zij tot marmer ligt verstijft'; J. Le Francq van Berkhey, *Diana bij de grafkamer van ... Willem Lodewijk van Wassenaer ...* [Katwijk 1787]; geciteerd naar Rita Hulsman, *Funeraire cultuur Bollenstreek*, Soesterberg 2004. Met hartelijke dank aan de schrijfster en Wil Tiemes. Rouw en andere gevoelens moeten in ieder geval gezien worden in het kader van de retoriek van het graf dicht, zoals W.S.F. Witstein in haar *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (Assen 1969) voorbeeldig beschreven heeft.
- ⁹ Het eerste citaat van J. de Decker, *Lof der geldzucht...* II, Amsterdam 1702, 81. H. Dullaert, *Gedichten*, Amsterdam 1719, 120; vgl. uitgebreid D.F.Scheurleer, *Van varen en vechten...*, 3 dln, 's-Gravenhage 1914, II, 81-147.
- ¹⁰ Het bestek uit 1665 in: C.Gijsberti Hodenpijl, 'Het Wassenaergedenkteeken in de St. Jacobskerk', *Haagsch jaarboekje* 1895, 73-79. 'Het was een heer van veel verstand, en zeer grote welsprekendheit...' vindt in zijn beschouwing over het graf ook Jacob de Hennin, *De zinrijke gedachten toegepast op de vijf zinnen ...* Amsterdam 1681, 45. Cesare Ripa, *Iconologia...*, vertaling van D.P. Pers, Amsterdam 1644, 392.
- ¹¹ Vgl. Cynthia Miller Lawrence, *Flemish Baroque commemorative monuments, 1566-1725*, New York etc. 1981 (Diss. Chicago 1978), cat. nr. 13 en 15.
- ¹² Diderot, 'Voyage en Hollande et dans les Pays-Bas autrichiens (1780-82)', *Oeuvres complètes* XI, Paris 1971, 405.
- ¹³ *Architectura moderna...*, ed. Salomon de Bray, Amsterdam 1631, 23. Een voorbeeld voor de ca. 40 laatgotische Nederlandse altaren in Midden Zweden is het Brusselse *Johannesaltaar* in Veckholm. Voor de relaties op het gebied van de bouwkunst recent Badeloch Noldus, *Palats och herrgårdar ... Stadspaleizen en buitenplaatsen: Nederlandse bouwkunst in Zweden*, Stockholm 2002; en Id., *Handel in goede smaak: architectuurbetrekkingen tussen Zweden en de Nederlandse Republiek (1635-1700)*, Utrecht (Diss.) 2002, hier vooral 182-85 voor De la Gardie. De handelsuitgave bevat geen afwijkende gegevens: Badeloch Noldus, *Trade in good taste: relations in architecture and culture between the Dutch Republic and the Baltic world in the seventeenth century*, Turnhout 2004 (*Architectura moderna* 2).
- ¹⁴ Bij de voorbeelden van Scholten (blz. 87 volg.) bijv.: Daniel Heinsius, *Laudatio funebris ... memoriae Mauritio...*, Leiden 1625, met een afbeelding van het Delftse graf waarin Maurits zittend is weergegeven; Govert Flinck, *Allegorie op de dood van Frederik Hendrik*, 1654 (Rijksmuseum). Een eigen probleem, dat Scholten alleen maar aanduidt, is het 'standbeeld op papier' - ik hoop hierop elders terug te komen.
- ¹⁵ Voor alle gegevens en oudere literatuur Ingrid Rosell, *Veckholms kyrka*, Stockholm 1974 (Sveriges kyrkor 155). Ik dank de schrijfster voor de informatie die zij mij al in 1973 na deze merkwaardige vondst verstrekke. Vgl. ook Erik Bohrn, *Veckholms kyrka*, 5e ed. B. I. Kilström & Paul Norin, Eskilstuna 1990 (Upplands kyrkor 94).
- ¹⁶ Mårten Liljegren, *Stormaktstidens gravkor*, Stockholm (Diss. Lund) 1947. Rosell, fig. 44-45 voor de tekeningen van N. Tessin in het Nationalmuseum Stockholm. Vergelijk het verbod van de Deense koning Frederik II voor leden van de adel om vrijstaande grafmonumenten op te richten; *Christian IV and Europe: the 19th exhibition of the Council of Europe*, Kopenhagen 1988, 479 (met dank aan Juliette Roding).
- ¹⁷ Een verder niet te ontcijferen inscriptie op de buik van *Justitia* bevat de datum 1640. Dit lijkt me niet voldoende reden om ook het beeld zo te dateren - het jaartal is mogelijk ook als datum van het overlijden van Johan de la Gardie te verklaren. Op de sokkel rechts onder het liggende beeld van de overledene bevindt zich een nergens vermeld en niet geïdentificeerd (beeldhouwers)teken.
- ¹⁸ Vgl. August Hahr, *Konst och konstenärer vid Magnus Gabriel de la Gardies hof...*, Uppsala etc. 1905 (Skrifter utgifna af K. Humaniska Vetenskaps-Samfundet IX,4); Isak Collijn, *Magnus Gabriel de la Gardie's samling af aeldre stadsvyer och historiska planker i Kungl. Biblioteket*, Stockholm 1915 (Kungl. Bibliotekets handlingar 35); [Uno Willers], *Magnus Gabriel de la Gardie: samlaren*, Stockholm 1966 (Kungl. Bibliotekets utställningskatalog 46); voor De la Gardies gebouwen: Ingrid Rosell, *Magnus Gabriel de la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige*, Stockholm (diss.) 1972; verder Noldus, *Handel...* (z.n. 13).
- ¹⁹ Leiden was traditioneel de protestantse universiteit waar Zweden hun studie voltooien konden; E. Wrangel, *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschappen voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw*, Leiden 1901, vooral 173-76.
 De diverse inventarissen van De La Gardies bibliotheek (UB Uppsala Bibl. Arch. 64 en 64a, K 65 en U 280; Riksarchivet Stockholm E 1669) noemen geen relevant schijnende titels, evenmin als de door mij ingeziene stukken in de bibliotheek van Lund uitkomst gaven. In de door (meer dan plaatselijke) catalogi ontsloten bibliotheken in Zweden is alleen een enkel exemplaar van Salomon de Brays *Architectura moderna...* (Amsterdam 1631) te vinden, namelijk in de inventaris van de schoonzoon van Jean de la Vallée, de architect Mathias Spihler (1694); Noldus, *Handel...* (z.n. 13), 176-93. Aan het eind van de eeuw diende Hubertus Quellinus, *Van de voornaemste statuen ende cirarten, vant konstriek stadthuys van Amstelredam...*, Amsterdam 1665-69 als voorbeeldenboek voor de Duitse beeldhouwer Marcus Jäger die in Zweden werkte; Lilly Ahlmark, 'Marcus Jäger: en tysk bildhuggare i Göteborg i slutet av 1600-talet', in: *Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling*, Stockholm 1966, 189-200.
- ²⁰ Voor het graf van 1628 vgl. Göran Axel-Nielsson, *Dekorativ stenhugarskonst i yngre vasatid*, Lund (diss.) 1950, 73-75 en afb. 17-18.
- ²¹ Axel-Nielsson, 72 volg., 228 volg. 351-65 en afb. 16-18, 57, 115; Tord Oson Nordberg, *De la Vallée: en arkitektfamilj i Frankrike, Holland och Sverige...*, Stockholm 1970 (Kungl. Vitterhedsakademiens handlingar, antikvariska serien 23), 251-63. De figuren aan de Stockholmse poort worden nu aan Aris Claes toegeschreven;

- vgl. de biografische entrees s.v. 'Claeszoon' van Torbjörn Fulton in het *Dictionary of art* en van W.St. in Saur, *Allgemeines Künstlerlexikon*. Een vergelijkbare stilistische overeenkomst tonen de beeldhouwers, die voor Oxenstierna werken. Van hun staat de Hamburgse Heinrich Wilhelm met zijn Spes voor het graf van Johan Adler Salvius (Storkyrka, Stockholm) weer betrekkelijk dicht bij de Veckholmse beelden; Göran Axel-Nilsson, 'Axel Oxenstiernas hovbildhuggarekrets', *Svenska kulturbilder* 5 (1937) 95-132, 119. Door Catherina Oxenstierna, de dochter van Kristina Oxenstierna en eerste vrouw van Johan Pontus de la Gardie bestaat een verband met de beeldhouwers rond Axel Oxenstierna.
- ²² Voor Norrsund: Axel-Nilsson (z.n. 20) 211 en volg. en afb. 25. Voor Västerås: Wilhelm Nisser, 'Brahegraven i Västerås domkyrka ...', *Tidskrift för konsvetenskap* 22 (1938-30) 33-60; Axel-Nilsson 300-303 en afb. 56; Liljegren (z.n.14) 92 vergelijkt de allegorieën van *Spes* in beide kerken.
- ²³ Voor de Duits-Nederlandse invloed: Hans Rabén, *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock...*, Stockholm 1934, die een eigen hoofdstuk aan de Hebbels wijdt (133-73). Onwaarschijnlijk is Waldéns voorstel de Veckholmse meester met Jean Faydherbe te identificeren, die in Stockholm veel met Jean de la Vallée samenwerkt; Bertil Waldén, *Nicolaes Millich och hans krets ...*, Stockholm 1942, 48-49. Naast Faydherbe noemt hij ook Jerling; vgl. blz. 186.
- ²⁴ Zo mist men opgaven van de maten (die ook als representatieelement belangrijk zijn), zijn de bijschriften bij de afbeeldingen 97 en 98 verwisseld, stamt afb. 153 niet uit de eerste druk van Porcacchis *Funerali antichi* (1574), maar uit de tweede druk (1591) - die allebei overigens dezelfde illustraties bevatten als de alleen in de bibliografie vermelde Perucci, *Pompe funebri...* (1639; een tweede bijgewerkte uitgave verscheen in 1646). Niet alleen voor het begraven in Engeland interessant is: Jennifer Woodward, *The theatre of death: the ritual management of Royal funerals in Renaissance England, 1570-1625*, Woodbridge 1997. Na Scholtens boek verscheen de handige reeks over *Funeraire cultuur* van Rita Hulsman. De plaatsing van de literatuurlijst achter (en niet vóór) de noten zou het gemak van de lezer dienen.

Albert van Engelenhoven, **Middeleeuwse huizen in Amersfoort**, Uitgeverij THOTH Bussum 2005, 22x22 cm, 132 bladzijden, 155 afb. zwart-wit en kleur, ISBN 90 6868 409 4, prijs € 15,-

Na slechts drie jaar werkzaamheid als bouwhistoricus bij het Bureau Monumentenzorg van de gemeente Amersfoort levert Albert van Engelenhoven al een boek af over de middeleeuwse huizen in die stad, in een vlotte schrijfstijl, rijkelijk geïllustreerd met oude en nieuwe foto's en fijnzinnige eigenhandige tekeningen, zowel plattegronden, doorsneden en gevels als perspectiefschetsen. Het boek opent met een heldere beschouwing van stadsarcheoloog Francien Snieder over de ontwikkeling van de stad vanaf de 11de tot in de 15de eeuw, waarin ook de bodemvondsten van de oudste houten en stenen huizen aan de orde komen, waaronder het eerste stadhuis op de Hof. Vervolgens doet Van Engelenhoven in zeven hoofdstukken verslag van eigen en andermans recente onderzoeken van verscheidene huizen, waaronder een aantal van de typisch Amersfoortse muurhuizen. Dendrochronologische dateringen spelen daarbij een belangrijke rol;

daaraan wordt dan ook een apart hoofdstuk gewijd. In drie kaders tussen de hoofdstukken door worden enkele speciale aspecten behandeld: baksteen en baksteenformaten, rankenschilderingen op houten balken en plafonds, en muurschilderingen.

De oudste bakstenen, van meer dan 30 cm lengte dateren nog uit de 13de eeuw, maar omstreeks 1300 worden al bakstenen van ca 28 cm aangetroffen, zoals aan de eerste stadsmuur. Stenen van ca 23 cm lengte worden gevonden sedert het laatste kwart van de 14de eeuw, o.a. aan de tweede stadsmuur (gebouwd tussen 1380 en 1450) en stenen van 22 cm sedert ca 1450. Verscheidene muurhuizen, zoals Breesstraat 76, blijken gebouwd te zijn met gebruikmaking van afbraak van de eerste stadsmuur, wat datering op grond van het baksteenformaat uitsluit. Daardoor is de vroege datering van deze recent van het muurhuis Prattenburg - door de auteur overigens niet bestreden - niet langer houdbaar. Vóór de voltooiing van de tweede stadsmuur waren er al enkele muurhuizen die buiten de eerste stadsmuur uitstaken: zeker Tinnenburg, vermoedelijk Muurhuizen 33 (met baksteen van zo'n 23 cm lengte) en ook het als muurhuis nauwelijks herkenbare Langestraat 9, waarvan het hout voor de sporenkap in 1356(d) werd geveld. Een tweede 14de-eeuws huis ontdekte Van Engelenhoven aan de Krommestraat.

Ook minder aanzienlijke huizen komen aan bod. Jammer is, dat de tekeningen op zeer verschillende, niet ronde schalen zijn afgedrukt, terwijl schaalstukken ontbreken. Onderlinge vergelijking van de grootte is dan ook niet mogelijk. Ook de stadsplattegronden ontbreken schaalstukken: alleen de rasterlijnen op de kadastrale minuut geven een aanknopingspunt, maar dan moet je wel weten dat die lijnen afstanden van 125 meter weergeven. Dan volgt een onmisbaar hoofdstuk over de typologie en de verschijningsvorm van de huizen met gebruikmaking van eerder door anderen verricht onderzoek. Helaas blijven daarbij de houten spiltrappen (zoals die in Hof 6, in 1967 als stageproject opgemeten) onderbelicht en ontbreken bij de reconstructie van de voorgevel van Breesstraat 76 de schoorstenen boven de binnen teruggevonden twee schouwen (naast elkaar!). Het boek besluit met een boeiend overzicht van de geschiedenis van de monumentenzorg in de stad, waarbij de restauratie- en reconstructiewoede uit de veertiger tot in de zestiger jaren uiteraard niet onbesproken blijft. Al met al een waardevolle bijdrage aan onze kennis omtrent het middeleeuwse stadswoonhuis in ons land.

G. Berends

SUMMARIES

Showing off at the most unprepossessing location in town: the Delftse Poort (Delft gate) in Rotterdam (1762-1772)

Geert Medema

Since 1762 the town council of Rotterdam investigated the possibility for new construction of the Delftse Poort. The gate formed an important entrance to the prosperous and sovereign town. Furthermore, the gate was used to check incoming and outgoing traffic and for the collection of municipal levies. The town council did not only pay much attention to the architecture of the building, but also to the location of the gate in the urban space. The visibility of the building within and outside the town played a significant part in this. This representative requirement had to be balanced with its practical use,

the circulation of traffic. The location, which was characterised by a congestion of major roads and waterways, offering little space for a generous layout, complicated the planning process and decision-making.

For this important commission the town council resorted to several well-qualified advisers and experts. From the very start the architect Pieter de Swart, at that moment without doubt the most prominent architect in the Dutch Republic, was engaged as an adviser. By submitting plans and projects, private townsmen involved themselves in the decision-making. In the assessment of the various pieces of advice it turned out that it was not a matter of a hierarchy of experts in advance. In July 1765 the town council, for instance, decided to execute a beautifully painted project of the painter Adriaan van Swijndregt, although this was directly against the advice of architect De Swart. In this project the gate was built on the axis of the river Schie, so that the building would be visible from far away. De Swart considered this incompatible with the character of a land gate. Upon commencement of the construction the location on the axis of the Schie proved to be impossible from a structural point of view because of the very poor quality of the building land. On the basis of the advice obtained from a few prominent military advisers the town council opted for a new location, nearly in the same place as the old gate. In the project eventually realised the representative aspect was made subordinate to the practical possibilities, as a result of which the architecture of the building contrasted with a faulty urban location.

In this article the building history of the Delftse Poort is focused on, with special attention for the various designs and projects preserved. This building history provides an insight into the range of architectural specialists who could be consulted by the local authorities in the second half of the eighteenth century.

Jan Mast, an Utrecht sculptor of funerary monuments in the eighteenth century

Carry Coppée

Until now, not much was known about Jan Mast, an eighteenth century sculptor from Utrecht. He left four signed funerary monuments in marble, two in the church of Wijhe (province of Overijssel), one in Tiel and one in Houten. Apart from these, a wooden Justice statue by him exists, which is now in the Centraal Museum in Utrecht. Jan Mast is to be regarded as a successor of seventeenth-century sculptors, such as Artus Quellinus, Rombout Verhulst and Bartholomeus Eggers. He often used the same imagery in the mourning symbolism on the funerary monuments. However, in the eighteenth century commissions for such monuments were more frequently given by private individuals than by the authorities as was the case in the seventeenth century. Mast used fashionable elements, such as portrait medallions and a portrait bust, putti and obelisks.

From written sources it is known that he also made garden ornaments; unfortunately none of these have been preserved as far as we know.

Although the work of Mast lacks the originality of his predecessors, he is still to be regarded as a competent craftsman of his time, when sculptors from the northern Netherlands, particularly in Utrecht did not prevail.

AUTEURS

Mr. drs. Geert Medema studeerde in 2002 af als architectuurhistoricus en jurist aan de Universiteit Utrecht. Hij is momenteel als AIO aan diezelfde Universiteit verbonden en werkt onder leiding van prof. dr. Koen Ottenheym en dr. Freek Schmidt (VU) aan zijn dissertatie over het bouwbeleid en de bouwpraktijk in Hollandse steden gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw.

Drs. Carry Coppée heeft Engelse en Amerikaanse taal en letterkunde gestudeerd en is 30 jaar docent geweest. Tegenwoordig houdt zij zich onder andere bezig met funeraire (kunst)geschiedenis. c.c.coppee@hetnet.nl

Per 31 december 2001 werd de 100e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-ROM uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

DE DEN

VOORST

HAERSOLTE

HAERSOLTE

HEIDEN

GELMERS

HAERSOLTE

HEERWEGE

WITTE
BERGHE

WEM

LOOHWEGE

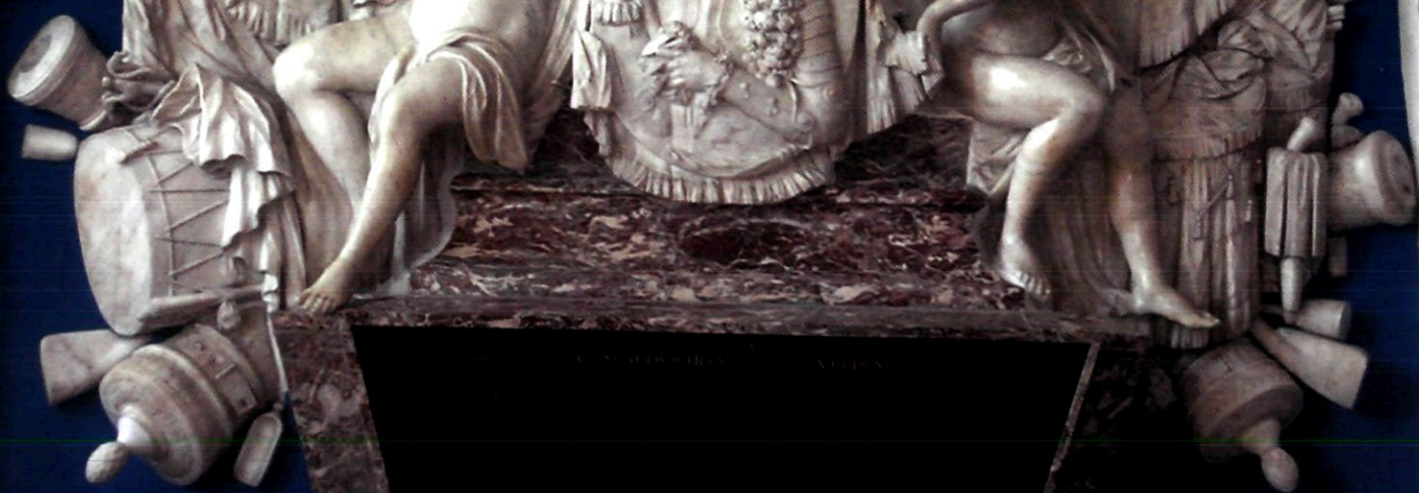
KEYL

NYPOORT

TUYL

ROSSUM

LANGREY

IN 1672-1674
WED. J. VAN DER WEGE
WED. J. VAN DER WEGE